Landschapsstrategie

Nationaal Park Hollandse Duinen

Nationaal Park **Hollandse Duinen**

abeveenstralandschapsarchitect

Landschapsstrategie

Nationaal Park Hollandse Duinen

23 september ‘20

abeveenstralandschapsarchitect

06-36455106
mail@abeveenstra.nl
postbus 181, 6850 ad huissen
www.abeveenstra.nl

Nationaal Park **Hollandse Duinen**

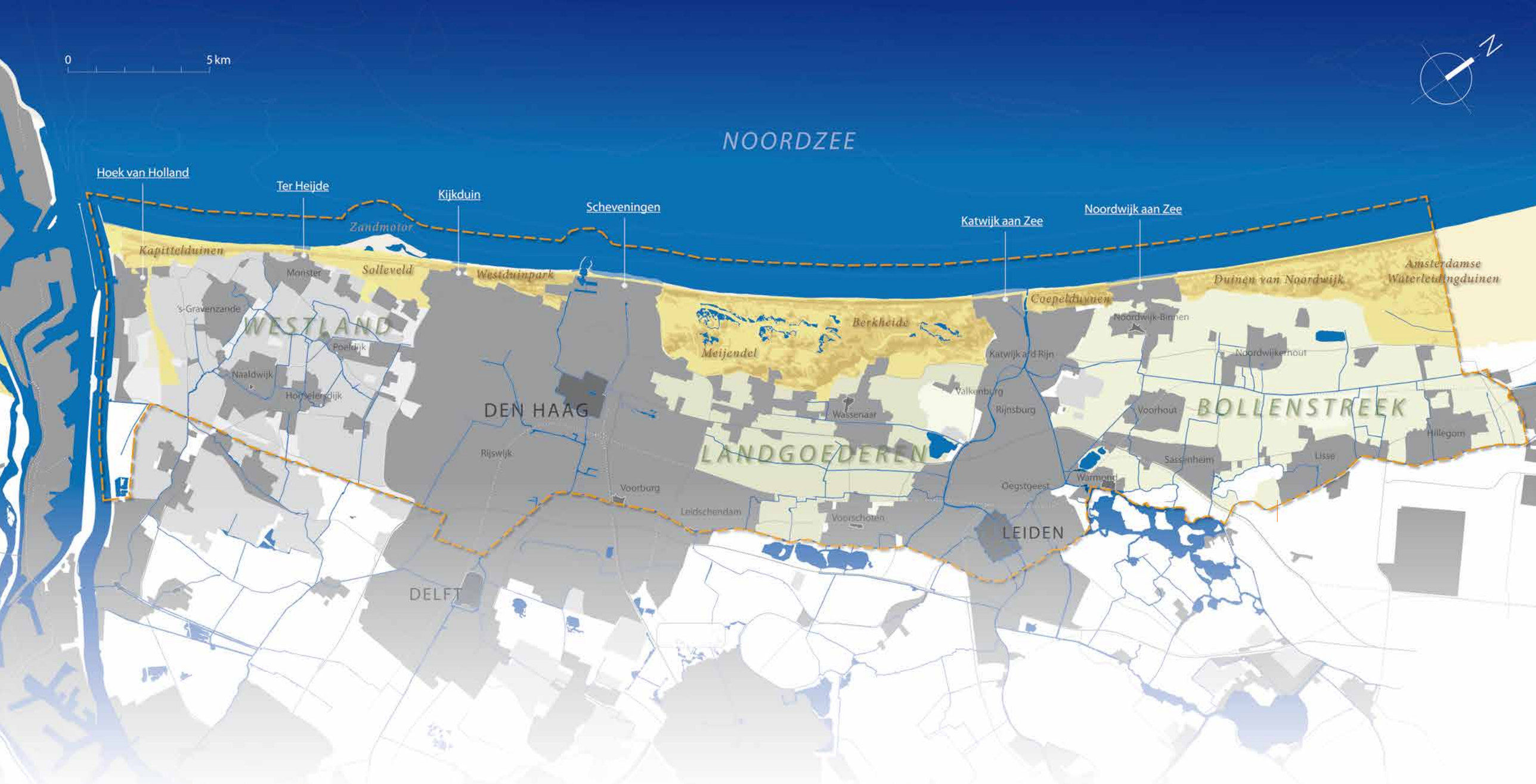

Nationaal Park Hollandse Duinen: *‘waar natuur stad en zee verbindt’*

Inhoud

1. **Inleiding** 03
2. **Opgave** 06
3. **Kenschets Hollandse Duinen** 09
4. **Urgentie** 21
5. **Koers** 24
6. **Strategie** 30
7. **Vervolg** 57

Colofon 59

1

Inleiding

1 Inleiding

Aanleiding

Hollandse Duinen is een nationaal park in oprichting dat zich uitstrekt langs de Zuid-Hollandse kust van Hoek van Holland tot aan Hillegom.

Voor dit nationaal park 'nieuwe stijl' is voorliggende Landschapsstrategie opgesteld: een document waarin de ruimtelijke koers wordt uitgezet voor de ontwikkeling van dit gebied.

De aanleiding voor het opstellen van een Landschapsstrategie is meerledig.

In de eerste plaats is de Landschapsstrategie een vervolg op het ambitiedocument voor Nationaal Park Hollandse Duinen, dat onder de titel 'Waar natuur stad en zee verbindt' is opgesteld. Met de Landschapsstrategie wordt een nadere invulling en uitwerking van met name de ruimtelijke ambities uit dit document beoogd.

Daarnaast wordt er met de Landschapsstrategie invulling gegeven aan 'De standaard voor de gebiedsaanduiding nationaal park' zoals die (in concept) door het Nationale Parkenbureau is opgesteld. Hierin wordt van de parken o.a. een visie verlangd op de relatie en samenhang tussen de natuurkernen en het omliggende landschap binnen het nationaal park.

Tot slot wordt met het opstellen van de Landschapsstrategie ook beoogd betrokkenheid, commitment en eigenaarschap te organiseren bij de verschillende partijen die betrokken zijn bij Nationaal Park Hollandse Duinen.

Werkwijze

De Landschapsstrategie is tot stand gekomen in nauwe samenspraak met en inbreng van een groot aantal betrokkenen en deskundigen. Samen met het begeleidingsteam en adviesteam is de inhoud van deze Landschapsstrategie tot stand gekomen. Meerdere deskundigen zijn geconsulteerd gedurende het proces. Een lijst met geraadpleegde personen is achterin opgenomen.
Als gevolg van de corona-crises heeft de consultatie van betrokken partijen in aangepaste, vooral digitale, vorm plaatsgevonden.

De Landschapsstrategie bouwt qua inhoud voort op twee basisdocumenten die in het voortraject zijn opgesteld:
- de Landschapsbiografie (Jan Neefjes - november 2018), die een treffende beschrijving geeft van de wordingsgeschiedenis en daarmee de identiteit van het gebied;
- De landschapsecologische analyse (B-WARE, Eva Remke, e.a. - maart 2020) waarin de belangrijkste actuele natuurwaarden en kansen voor meer dynamiek en natuurlijkheid worden geduid.

Opbouw

Dit document start (H2) met een duiding van de opgave; wat behelst een landschapsstrategie voor een nationaal park ' nieuwe stijl' nu precies?

In het volgende hoofdstuk (H3) wordt een beknopte kenschets gegeven van het gebied; wat zijn de belangrijkste karakteristieken en kwaliteiten?

Daarna (H4) wordt een aantal urgente opgaven benoemd die van grote invloed zijn op de ruimtelijke ontwikkelingen binnen Hollandse Duinen.

In het daarop volgende hoofdstuk (H5) wordt de koers uiteen gezet waarbij de ambities, ontwikkelrichtingen en - principes aan bod komen.

Vervolgens (H6) wordt deze koers vertaald naar een strategie voor Hollandse Duinen. De ambities worden hierin vertaald naar bouwstenen en een strategiekaart. Een aantal strategische projecten wordt nader uitgewerkt.

Besloten wordt (H7) met een doorkijk naar het vervolgproces.

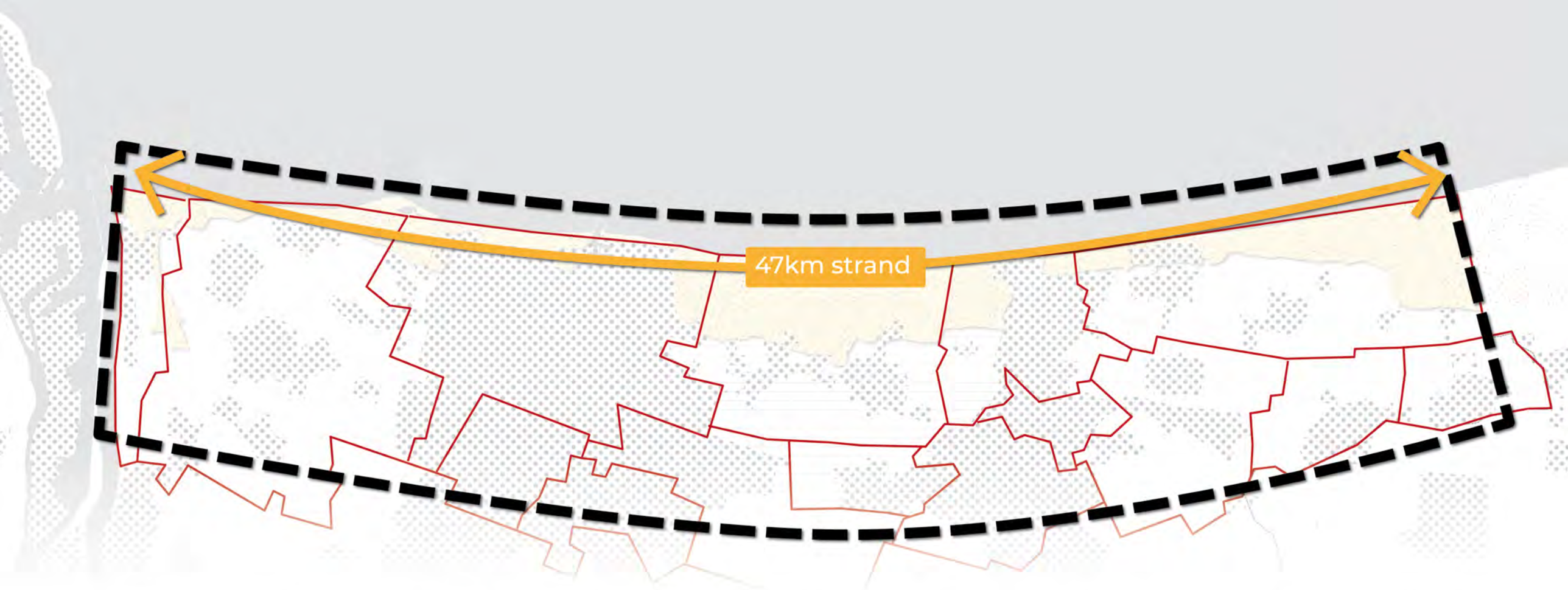

450 km²
oppervlakte

1 miljoen
inwoners

14
gemeenten

2
waterschappen

2
drinkwater bedrijven

78
landgoederen

6
natuur-beheerders

60 km²
Natura 2000 gebied

7.000+
soorten

2

Opgave

2 Opgave

Een Landschapsstrategie voor Hollandse Duinen als nationaal park nieuwe stijl; wat houdt dat precies in?

Nationaal park nieuwe stijl

Hollandse Duinen is een beoogd nationaal park 'nieuwe stijl'.
Vanuit het rijksprogramma 'Nationale Parken van Wereldklasse' is ingezet op de ontwikkeling en profilering van enkele unieke en tot de verbeelding sprekende gebieden in Nederland. Pronkstukken van de natuur in ons land. Gebieden ook met een sterke eigen identiteit; iconische landschappen die een bijzonder verhaal vertellen. De nationale parken zijn dan ook gebieden die je gezien moet hebben; met aantrekkingskracht op binnen- en buitenlandse bezoekers. Het zijn de visitekaartjes van wat Nederland aan natuur en cultuur te bieden heeft.

Nationale parken zijn geen nieuw fenomeen in Nederland. Tot nu toe werd de aanduiding gebruikt voor een aantal bijzondere natuurgebieden zoals de Weerribben, de Hoge Veluwe en de duinen van Texel.
Bij de 'nieuwe stijl' is de focus breder en ligt de lat (nog) hoger. Versterking van natuur en landschap staat nog steeds centraal, maar wordt nadrukkelijker in verband gebracht met beleefbaarheid, recreatie & toerisme en de economische activiteiten. Er wordt ook een groter gebied in ogenschouw genomen: de aandacht gaat niet alleen uit naar de natuurkernen zelf, maar juist ook naar het grotere landschappelijke ensemble waar deze onderdeel van uitmaken. Dit biedt kansen voor de ontwikkeling van een robuuster ecologisch systeem en creëert ruimte voor andere functies binnen het nationaal park.

Overzicht nationale parken in Nederland

Landschapsstrategie

Met de Landschapsstrategie wordt koers bepaald voor de ontwikkeling van het gebied als nationaal park. Met het woord 'landschap' wordt aangeduid dat het hierbij gaat om een groter samenhangend gebied. In lijn met de 'nieuwe stijl' richten we ons niet alleen op de natuurkernen, maar betrekken de omgeving er nadrukkelijk bij. Het Nationaal Park Hollandse Duinen beslaat dus niet alleen de natuurgebieden van de duinen, maar ook de daarachter gelegen en daarmee samenhangende landschappen en stedelijke gebieden. Door deze 'schaalvergroting' kunnen kansen worden benut voor de verdere ontwikkeling van een robuust landschaps-ecologisch systeem en een samenhangende toeristisch-recreatieve structuur.

Met de Landschapsstrategie zetten we een koers uit die gericht is op het verder versterken van dit gebied als nationaal park: als 'pronkstuk' van de natuur, als landschappelijk 'icoon' en als toeristisch-recreatief 'visitekaartje'.
Het is uiteraard niet zo dat er op dit gebied nog niets gebeurt. In tegendeel: op tal van fronten worden er visies en plannen gemaakt en projecten gerealiseerd die juist gericht zijn op het versterken van natuur en landschap, het beleefbaar maken van erfgoed en het recreatief beter ontsluiten van het gebied. Door middel van o.a. de landschapstafels, erfgoedlijnen, natuurbeheerplannen en verschillende (inter-)gemeentelijke plannen en visies wordt hier al hard aan gewerkt.
Het is niet de bedoeling van de Landschapsstrategie om dit alles te vervangen of dunnetjes over te doen; het vormt hier een aanvulling op. Een aanvulling vanuit een nationaal park perspectief, waarbij de nadruk ligt op het creëren van samenhang, verbinding en meerwaarde.

De Landschapsstrategie is geen kant-en-klare blauwdruk voor de ontwikkeling van het gebied. Het formuleert een koers en ambitie en geeft richting aan de manier waarop daar in gezamenlijkheid naar toegewerkt kan worden. Het fungeert als kompas, niet als eindbestemming.

Daarbij gaat het zowel om de korte als de lange termijn. De indicatieve horizon is daarbij 2050. Dit betekent dat er ook ruimte is voor ambities die verdergaan dan datgene wat vandaag de dag haalbaar lijkt. Ambities waar geleidelijk naar toe gegroeid kan worden.

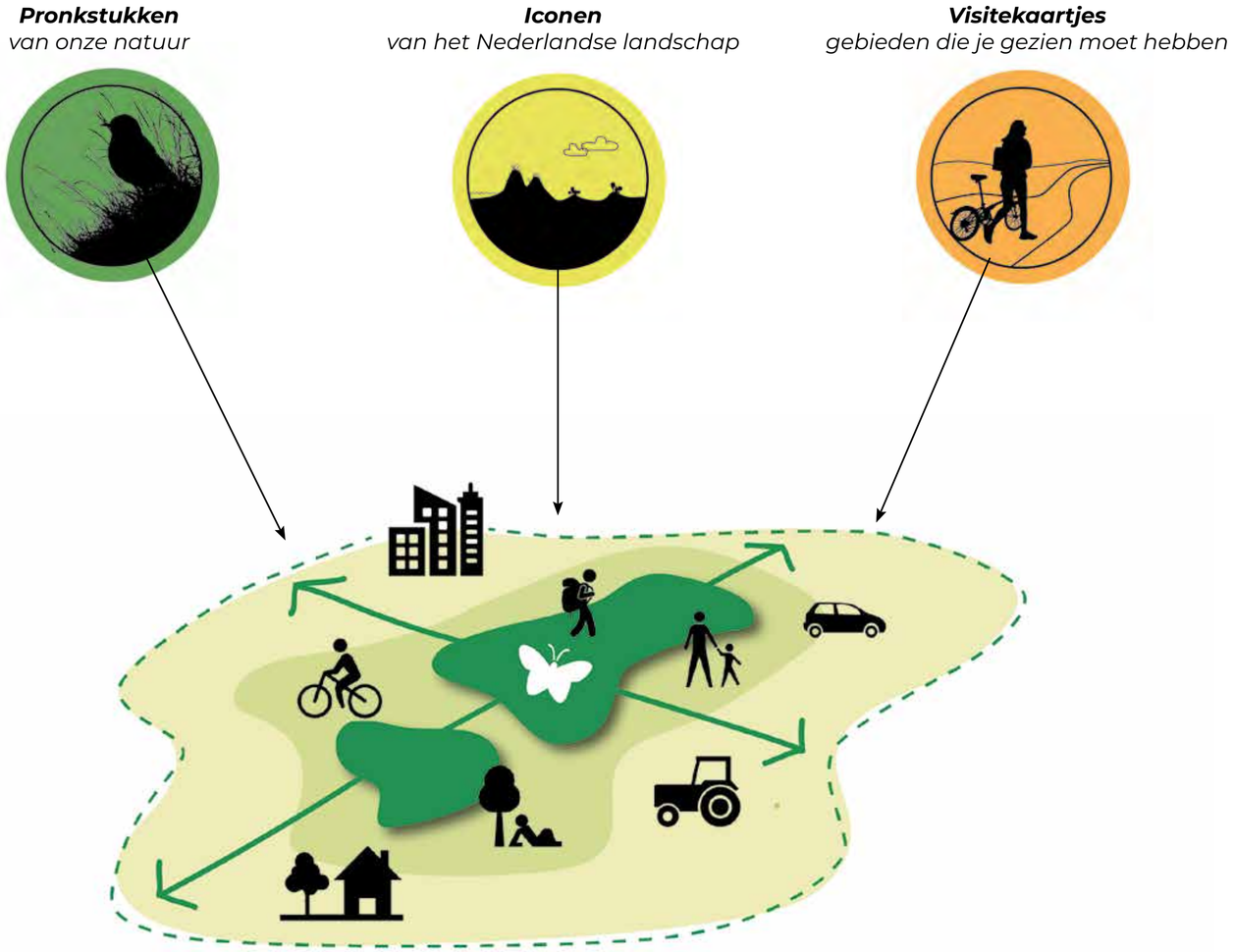

De landschappelijke schaal
Natuurkernen als onderdeel van een groter samenhangend landschappelijk ensemble

3

Kenschets

3 Kenschets Hollandse Duinen

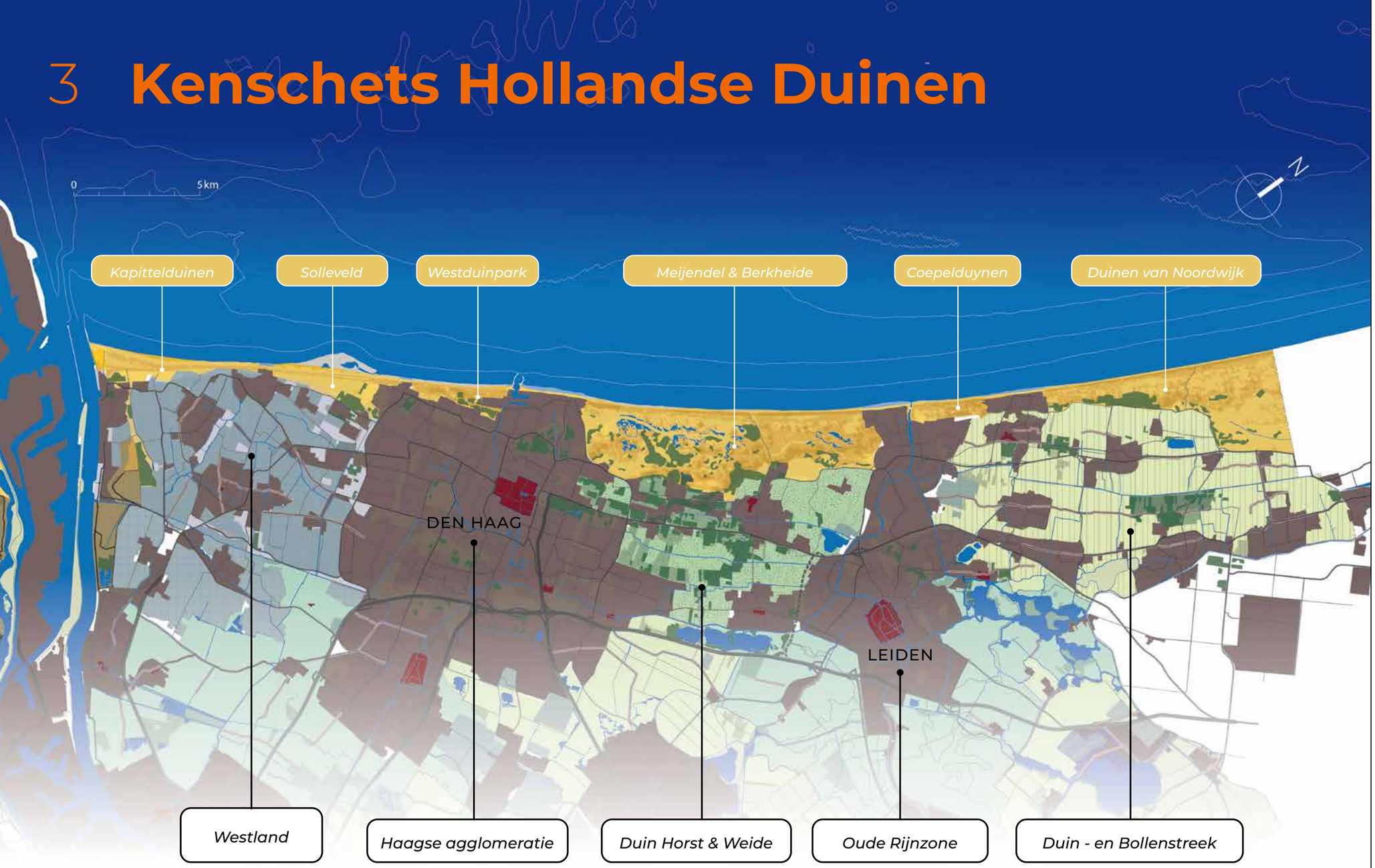

Nationaal Park Hollandse Duinen ontvouwt zich langs de Zuid-Hollandse kust tussen Hoek van Holland en Hillegom.
Bijzonder aan dit Nationaal Park is de ligging aan de rand van het land, onderdeel van de 'Hollandse Kust' zoals die zich verder uitstrekt in noordelijke richting .

Strand en duinen vormen de ruggengraat van het gebied. Daarachter ligt een aantal karakteristieke landschappen: de Duin- en Bollenstreek, Duin Horst & Weide met zijn vele landgoederen en de 'glazen stad' van het Westland. Deze landschappen worden van elkaar gescheiden door de stedelijke agglomeraties van de Haagse regio en de Oude Rijnzone.

Hollandse Duinen ligt niet alleen aan zee maar ook midden in de dynamische metropool van de zuidelijk Randstad.
Bijzondere natuur en karakteristieke landschappen in het meest verstedelijkte stukje Nederland.

Een gebied rijk aan kwaliteiten. De belangrijkste hiervan vanuit het perspectief van het nationaal park worden op de volgende pagina's benoemd.

Dynamisch natuurlandschap

Hollandse Duinen is bijzonder vanwege de zichtbare dynamiek van natuurlijke processen. Weer, wind en getij leiden tot zandverstuivingen, afslag en aangroei. Een landschap waar je de elementen aan den lijve kan ondervinden. Een landschap met een zee aan ruimte, rust en natuurlijkheid.

Grote soortenrijkdom

Door het kenmerkende reliëf is het gebied bijzonder rijk aan gradiënten: van hoog naar laag, nat naar droog, zilt naar zoet, dynamisch naar stabiel. Dit heeft geleid tot een enorme soortenrijkdom aan flora en fauna. Al meer dan 7.000 soorten zijn inmiddels geïdentificeerd waaronder een groot aantal rode lijst-soorten.

Stadslandschap

Hollandse Duinen is de achtertuin van 1 miljoen mensen. De ligging in één van de meest verstedelijkte regio's maakt dit een metropolitaan stadslandschap bij uitstek. Stad en natuur ontmoeten hier elkaar. Natuur- en groengebieden fungeren als uitloopgebied en park voor de stedeling. De kwaliteit van natuur en landschap draagt in belangrijke mate bij aan de kwaliteit van de woonomgeving en de aantrekkelijkheid van het vestigingsklimaat.

Contrastrijk

Hollandse Duinen is rijk aan contrasten. Tussen stad en natuur, tussen reuring en rust, tussen kleinschaligheid en weidsheid. Contrasten die ook leiden tot soms messcherpe overgangen zoals stadsranden en boulevards en de lange lijn van de binnenduinrand als scherpe grens tussen reliëfrijk, bebost duin en het vlakke, open agrarische achterland.

Variatie

Het gebied kent een enorme variatie aan landschappen en sferen op heel korte afstand van elkaar. Uitgesproken landschappen, rijk aan erfgoed zoals de Bollenstreek, landgoederenzone en het Westland, maar ook stedelijke landschappen, met fraaie binnensteden en parken van formaat.

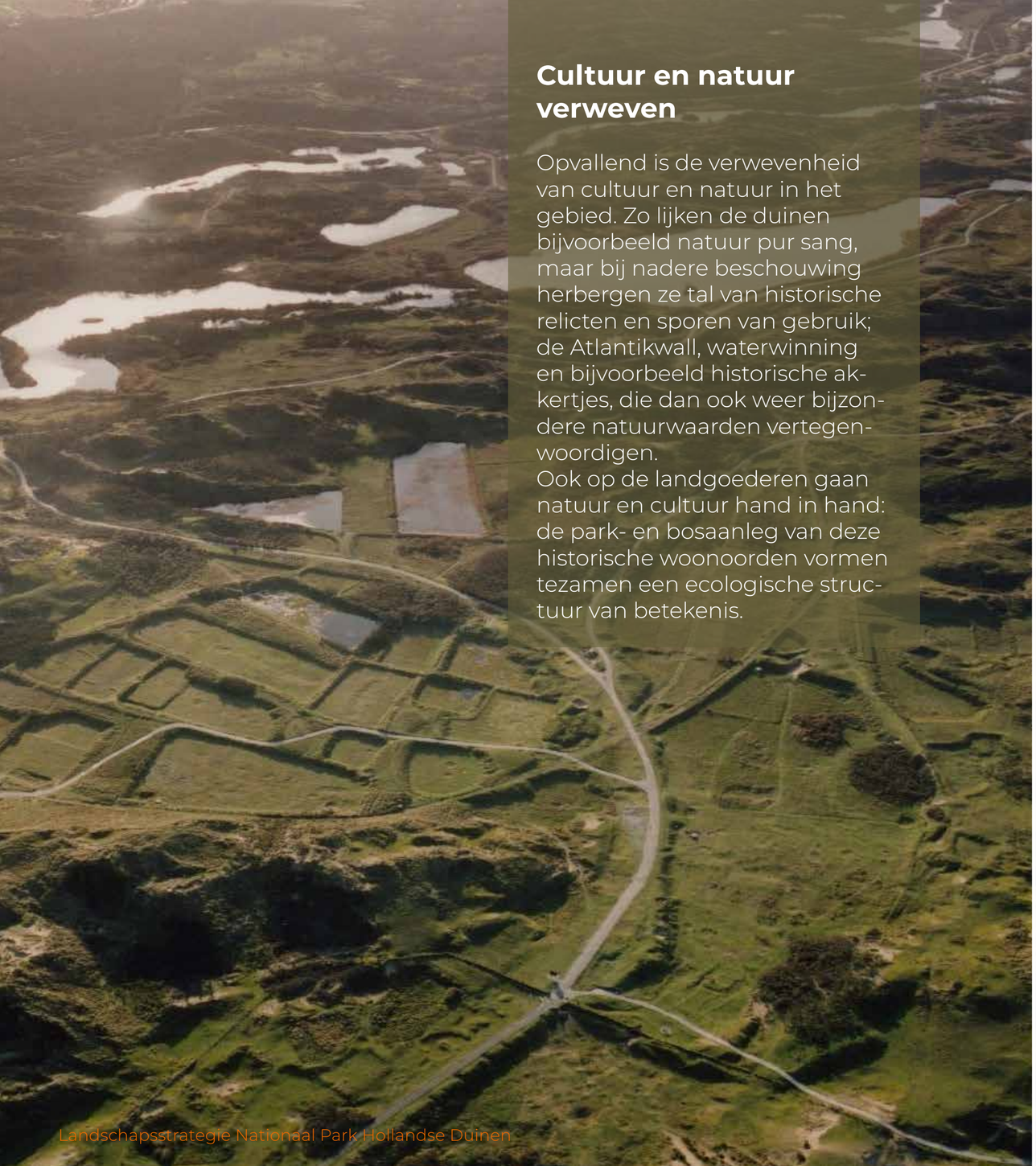

Cultuur en natuur verweven

Opvallend is de verwevenheid van cultuur en natuur in het gebied. Zo lijken de duinen bijvoorbeeld natuur pur sang, maar bij nadere beschouwing herbergen ze tal van historische relicten en sporen van gebruik; de Atlantikwall, waterwinning en bijvoorbeeld historische akkertjes, die dan ook weer bijzondere natuurwaarden vertegenwoordigen.
Ook op de landgoederen gaan natuur en cultuur hand in hand: de park- en bosaanleg van deze historische woonoorden vormen tezamen een ecologische structuur van betekenis.

Ondergrond als fundament

Bij de verwevenheid van stad, natuur en landschap speelt de ondergrond een belangrijke rol. Die ondergrond is karakteristiek voor Hollandse Duinen en bestaat uit een parallel patroon van strandwallen en strandvlaktes. Het zijn de rudimenten van oude duinenrijen die letterlijk de basis hebben gevormd voor de kenmerkende landschappen zoals we die nu kennen. Op de strandwallen bevinden zich de historische doorgaande routes, de belangrijkste oude nederzettingen en de landgoederen. Ook in het stedelijk gebied zijn deze structuren nog duidelijk herkenbaar; zowel in het groen, de routestructuren als in de historische bebouwingsstructuren. Het patroon van de ondergrond vormt daarmee een belangrijke verbindende structuur en heeft daarom ook aan de basis gestaan voor de gebiedsbegrenzing van Nationaal Park Hollandse Duinen.

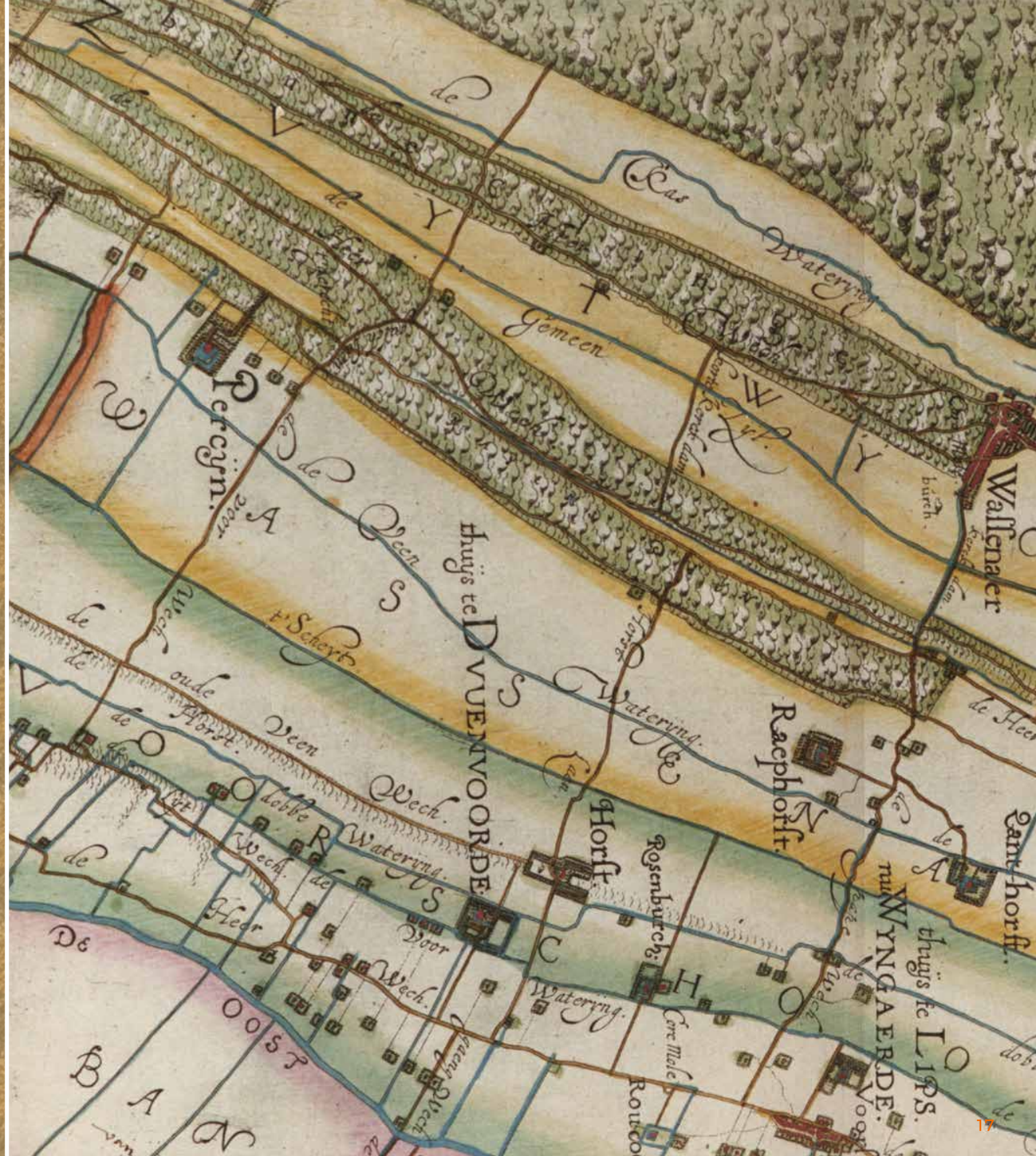
Wallenaer
Percyn.
Gemeen
Weg
Weg
Weg

Het patroon van de ondergrond

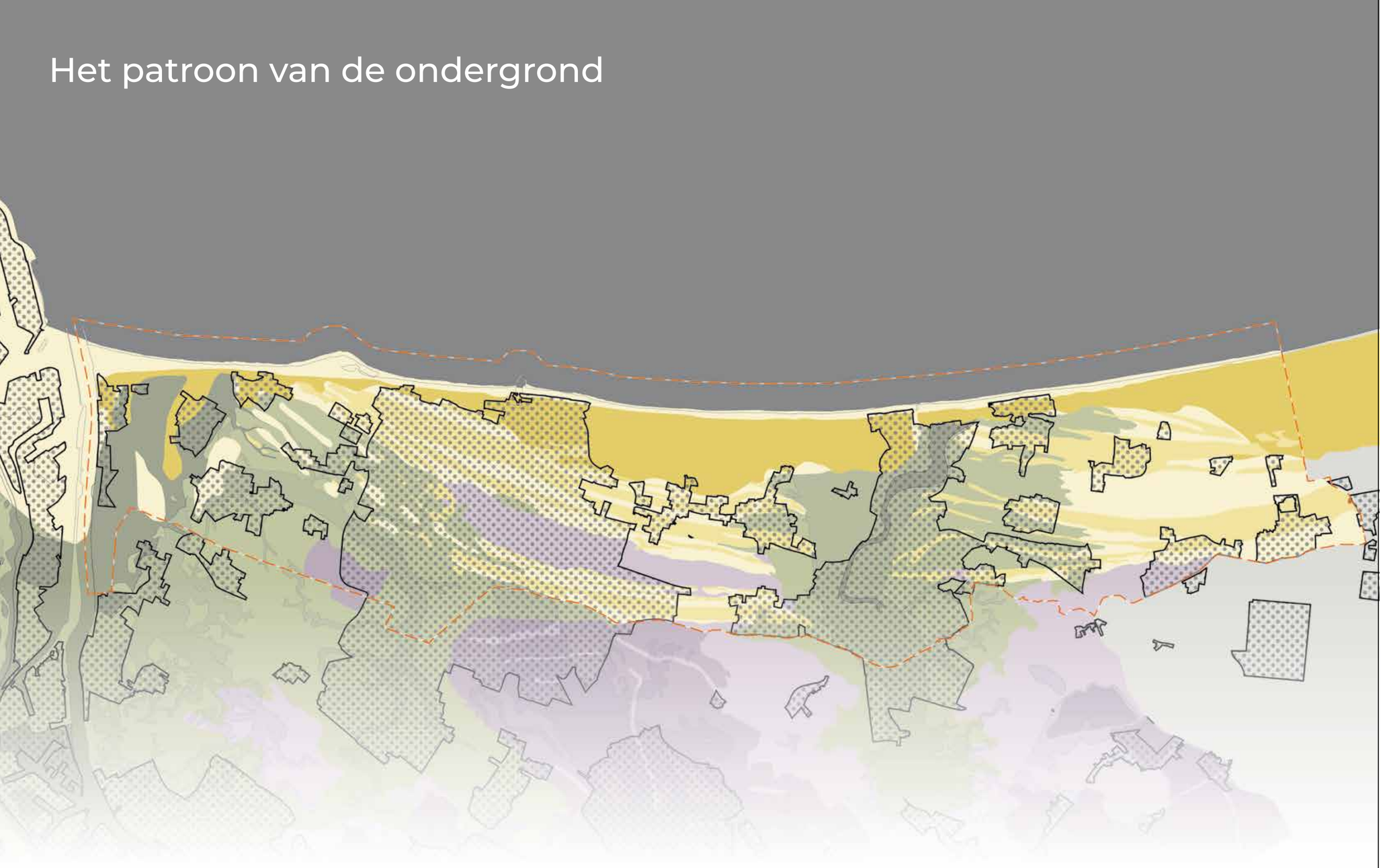

LEGENDA

- Duin
- Strandwallen en oude duinen
- Strandvlaktes (kustcomplex)
- Rivierdeltacomplex - jonge zeeklei
- Veencomplex - veen
- Veencomplex - oude zeeklei
- Jonge stroomgordels
- Oude stroomgordels
- Bebouwing
- Begrenzing Nationaal Park

Ontwikkeling van de kust

3850 vC

De kustlijn heeft zich in de loop der eeuwen telkens verlegd: vele eeuwen geleden bevond de kustlijn zich een flink stuk oostwaarts van de huidige locatie.

2750 vC

Achter de duinen ontwikkelt zich aanvankelijk een uitgestrekt veenmoeras. De mondingen van Maas en Oude Rijn doorbreken de structuur van duinen en strandwallen langs de kust.

800

Nieuwe duinen vormen zich voor de oude en zo breidt de kust zich geleidelijk aan steeds verder in westwaartse richting uit.

1500

Men vestigt zich in het gebied; in de kustzone in eerste instantie op de strandwallen. Het veengebied wordt steeds verder ontgonnen en in cultuur gebracht.

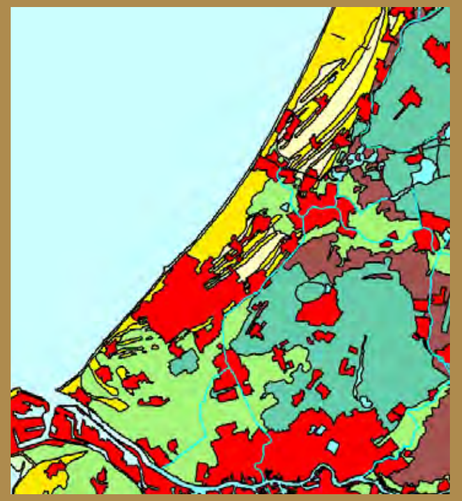

2000

Het gebied achter de duinen wordt verder geoccupeerd en met name de laatse decennia vind een forse stedelijke groei plaats.
Bij de Maasmonding (Hoek van Holland) vindt afslag plaats. De kustlijn wordt door middel van beheermaatregelen (suppletie) geconsolidereerd.

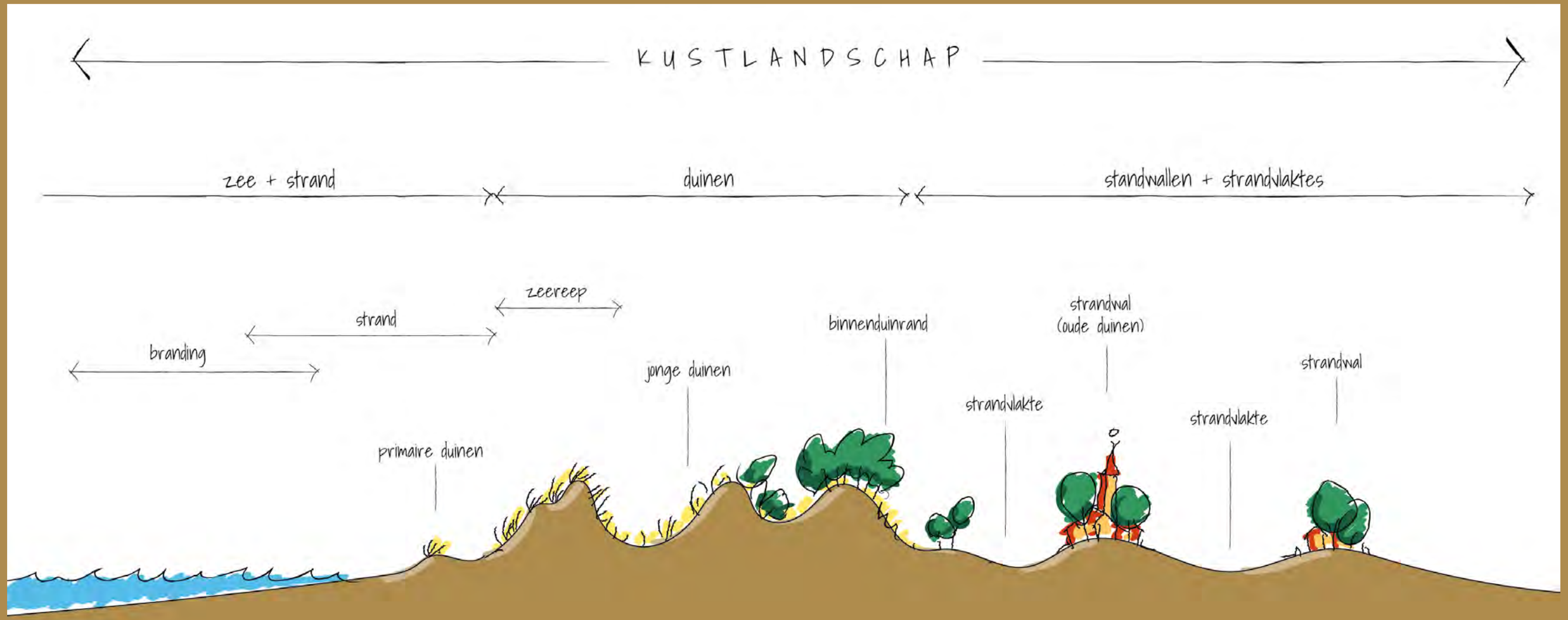

Het kustlandschap van Zuid-Holland

Het kustlandschap bestaat uit zee, strand, duinen en het aangrenzende landschap daar direct achter. Zand vormt letterlijk de basis van dit gebied. Het dichtst bij zee liggen de jonge duinen, veelal begroeid met helmgras. Verder landinwaarts liggen oudere duinen die in de loop der tijd vaak dichter begroeid zijn geraakt. De ligging van de feitelijke zeewering varieert langs de kust, soms is dit de eerste duinenrij en soms ligt deze meer naar achteren bijvoorbeeld om meer ruimte te kunnen geven aan de dynamiek in de kust voor natuurontwikkeling. De binnenduinrand vormt de overgang tussen de hogere gelegen duinen en het lagergelegen achterland. In dit achterland zijn vaak de structuren van de wat hoger gelegen strandwallen en lagere strandvlaktes te herkennen. De strandwallen zijn van oudsher de vestigingsplekken in het landschap geweest. Ook de historische wegen volgen deze structuren.

4

Urgentie

4 Urgentie

Hollandse Duinen is een gebied met bijzondere kwaliteiten ten aanzien van natuur en landschap. Behoud en versterking van die waarden is echter geen vanzelfsprekendheid. In dit dichtbevolkte deel aan de rand van ons land speelt een aantal urgente kwesties met forse uitdagingen die hoe dan ook gevolgen zullen hebben voor Nationaal Park Hollandse Duinen.
Het zijn ruimtelijke opgaven die ingrijpen in het landschap en gevolgen kunnen hebben voor de natuurwaarden. Ze onderstrepen de noodzaak voor een heldere koers voor het nationaal park. Daarbij schuilt in deze opgaven ook nadrukkelijk een kans: het zijn motoren achter ontwikkelingen die, mits op een goede manier verbonden met de ambities van het nationaal park, ook een bijdrage kunnen leveren aan de verdere versterking en ontwikkeling van Hollandse Duinen.

Biodiversiteit
De kwaliteit van de natuur staat onder druk. Ondanks alle inspanningen van de afgelopen decennia is de biodiversiteit successievelijk achteruit gegaan. Er zijn dan ook effectievere en verdergaande maatregelen nodig om dit te herstellen. Maatregelen die niet alleen betrekking hebben op de natuurgebieden, maar ook op het 'natuurinclusiever' maken van het landelijk gebied en de openbare ruimte.

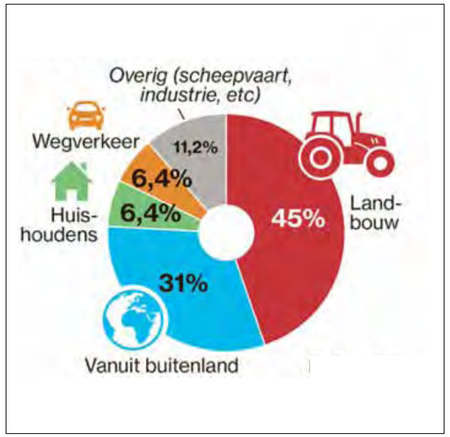

Stikstof
Een specifiek probleem wordt gevormd door stikstofdeposities. Te hoge concentraties van stikstof leiden tot een aantasting van bijzondere natuurwaarden die gebaat zijn bij schrale omstandigheden.
Intensieve landbouw heeft een belangrijk aandeel in de stikstofuitstoot. Daarnaast speelt zeker in een sterk verstedelijkte regio als deze ook industrie en infrastructuur een belangrijke rol. In het kader van de PAS-problematiek zijn maatregelen geboden om de negatieve effecten van stikstof tegen te gaan.

Klimaat
Klimaatverandering en dan in het bijzonder zeespiegelstijging is een uiterst relevante opgave voor de kust. De duinen bieden bescherming als zeewering. De veiligheid is vooralsnog op orde, maar voor de lange termijn zijn nieuwe strategieën noodzakelijk. Strategieën waarbij de duinen als zeewering mee kunnen groeien met de stijgende zeespiegel. Dit heeft uiteraard direct gevolgen voor de inrichting en het gebruik van strand en duinen.

Verstedelijking
Er is een grote opgave voor de bouw van nieuwe woningen. De nood is hoog: 1 miljoen woningen moeten er bij in Nederland. Juist ook in dit al sterk verstedelijkte gebied is de vraag groot en dus de druk op de steeds schaarsere ruimte navenant.

Recreatieve druk
Meer mensen betekent ook meer recreanten die gebruik willen maken van de groene buitenruimte als uitloopgebied. In de huidige situatie is al sprake van een grote recreatiedruk op de soms kwetsbare natuurgebieden. Naar verwachting zal dat in de toekomst alleen maar verder toenemen. Daarbij is er niet alleen een spanningsveld tussen recreatie en natuur; ook de verschillende recreatieve gebruikersgroepen kunnen elkaar in de weg zitten; soms ook letterlijk op de smalle paden. Een betere spreiding van het recreatieve gebruik is dan ook noodzakelijk.

Drinkwaterwinning
De duinen vervullen een belangrijke functie voor drinkwaterwinning. Een toenemende vraag naar drinkwater noodzaakt tot een uitbreiding van de capaciteit. Hiervoor zijn nieuwe locaties noodzakelijk die een ruimteclaim in het gebied zullen leggen. Naast uitbreiding van de capaciteit in het duingebied komen ook 'nieuwe' gebieden in beeld zoals de binnenduinrand en het Valkenburgse Meer.

Toename toerisme
De laatste jaren is er sprake geweest van een sterke groei van bezoekers van buiten. Toerisme heeft zich ontpopt als een snelgroeiende sector, met een toenemend economisch belang. Ook in de toekomst zal het toerisme naar verwachting nog sterk groeien (volgens NBTC-NIPO een 50% toename in 2030). Wat de effecten van de huidige coronacrisis hierop zijn laat zich nu nog moeilijk voorspellen.
Groei van toerisme legt een extra druk op de groene ruimte. Daarbij is er plaatstelijk ook een spanningsveld tussen toerisme en leefbaarheid, wanneer de toeristische ontwikkeling gepaard gaat met lokale overlast (parkeeroverlast, Airbnb).

Landbouwtransitie
Van rijkswege wordt ingezet op een transitie van de traditionele landbouw richting duurzaam en circulair. Streven is een landbouw die geen negatieve invloed meer heeft op de kwaliteit van lucht, die een minimaal effect heeft op de gezondheid van omwonenden, waar de bodem blijvend gezond wordt gehouden, waar insectenpopulaties gezond en stabiel zijn en waar dieren diervriendelijk worden gehouden.
In Hollandse Duinen zijn uiteenlopende en zeer specifieke vormen van landbouw aanwezig (zoals bollenteelt en glastuinbouw) met ieder zijn eigen uitdagingen en kansen ten aanzien van verduurzaming, circulariteit en natuurinclusiviteit.

Energie
De transitie naar duurzame energie gaat gepaard met een forse ruimteclaim. Om aan de doelstellingen te kunnen voldoen is er ruimte nodig voor o.a. windturbines en zonnevelden. In de regionale energiestrategieën (RES) worden de mogelijkheden hiertoe verkend.
Windturbines zijn zeker in dit gebied lastig inpasbaar vanwege de bijzondere waarden en vele bebouwing en Infrastructuur. Zonne-energie zal kansrijker zijn, maar ook daarvoor geldt dat grootschalige opstellingen niet eenvoudig inpasbaar zijn en op gespannen voet kunnen staan met de landschappelijke, cultuurhistorische, ecologische en recreatieve waarden in het gebied.

5

Koers

5 Koers

De Landschapsstrategie zet in op een drietal pijlers als fundament voor de ontwikkeling van Nationaal Park Hollandse Duinen. De pijlers sluiten aan bij de ambities zoals die op nationaal niveau voor de nationale parken zijn geformuleerd: **pronkstuk** van de Nederlandse natuur; landschappelijk **icoon** en een toeristisch-recreatief **visitekaartje** van wat Nederland aan natuur en cultuur te bieden.

De drie pijlers vormen gezamenlijk de basis voor behoud, versterking en verdere ontwikkeling van de bijzondere waarden ten aanzien van natuur, landschap & cultuurhistorie en recreatie & toerisme.

Ambities

Per pijler is een ambitie geformuleerd die richting geeft aan de beoogde koers voor Nationaal Park Hollandse Duinen.

Bij ***'Rijke natuur'*** gaat het om het ontwikkelen van een rijk, veerkrachtig en compleet landschaps-ecologisch systeem.

Onder het motto '***Sterke gebiedsidentiteit'*** wordt ingezet op het versterken van de onderscheidende gebiedsidentiteit, in de vorm van herkenbare en karakteristieke landschappen en beleefbaar erfgoed.

Met '***Gastvrij park'*** wordt de ambitie aangeduid voor het ontwikkelen van een kwalitatief hoogwaardig recreatief systeem van aantrekkelijke routes en gevarieerde bestemmingen.

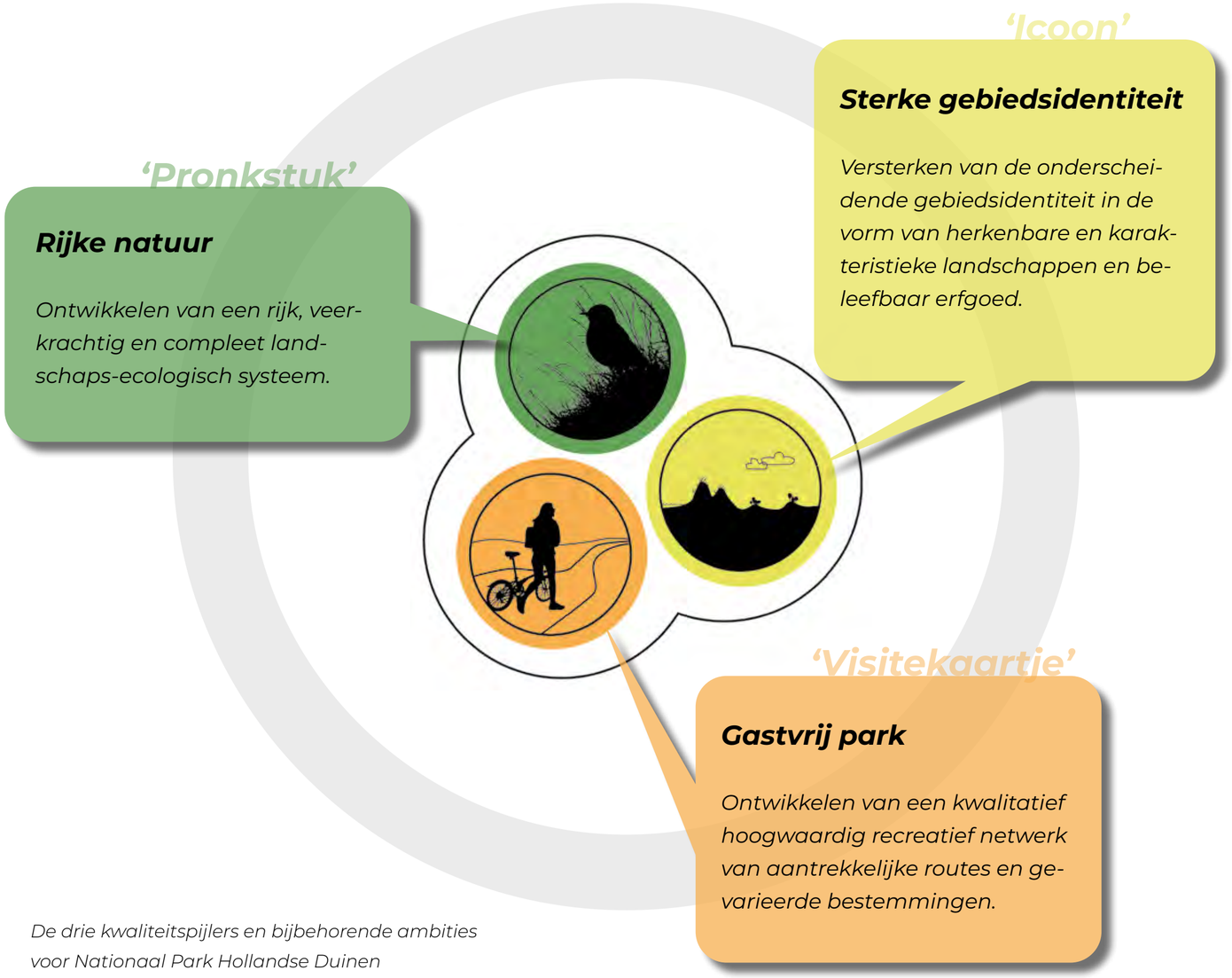

De drie kwaliteitspijlers en bijbehorende ambities voor Nationaal Park Hollandse Duinen

Een kwalitatieve drie-slag

Voor de ontwikkeling van het gebied tot nationaal park zet de Landschapsstrategie in op een kwaliteitsslag. Een kwalitatieve drie-slag waarbij wordt gekoerst op ‘vergroten’, ‘versterken’ en ‘combineren’ als drie ontwikkelrichtingen die in samenhang leiden tot een (nog) beter, mooier en robuuster nationaal park.

Op de volgende pagina’s worden deze ontwikkelrichtingen nader toegelicht en geflankeerd door een aantal ‘ontwikkelprincipes’. Deze principes vormen een beknopte leidraad voor ontwikkeling onder het motto ‘zo zijn onze manieren’ om Nationaal Park Hollandse Duinen verder te ontwikkelen en te versterken.

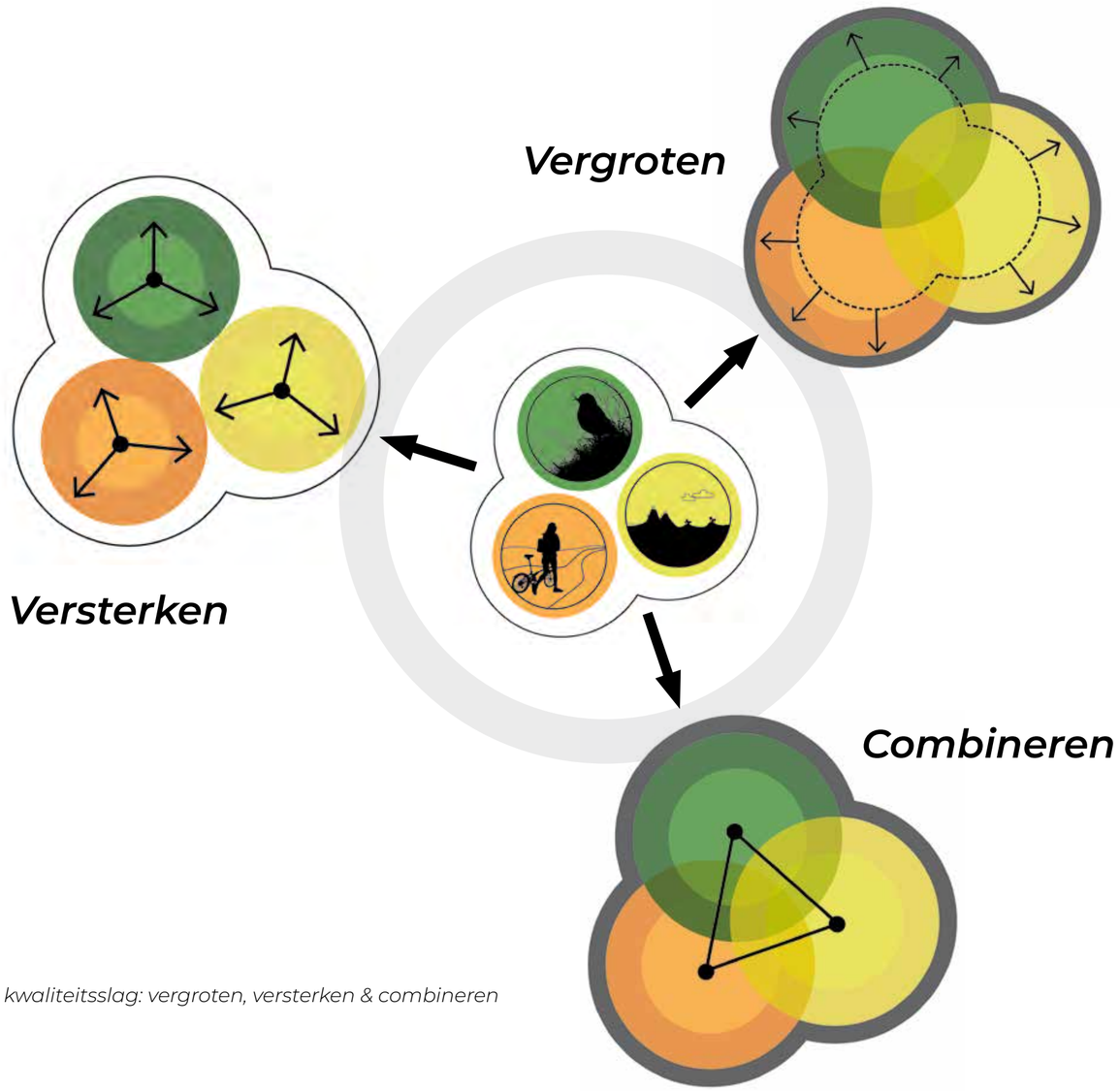

3x een kwaliteitsslag: vergroten, versterken & combineren

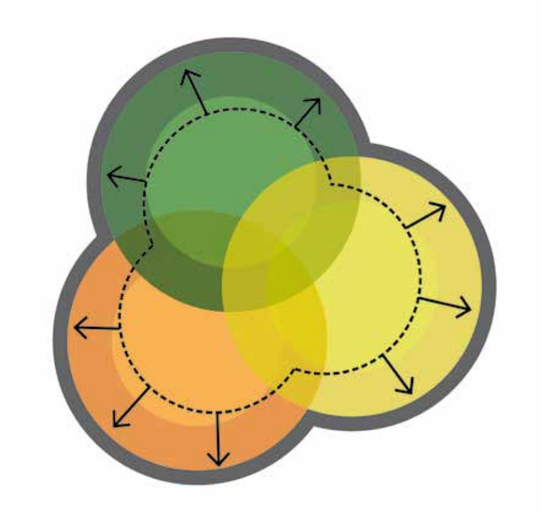

Vergroten

Vergroten is de ontwikkelrichting waardoor letterlijk meer ruimte voor kwaliteit ontstaat. De schaal van het nationaal park overstijgt die van de afzonderlijke natuurkernen; de omliggende landschappen en steden maken er onlosmakelijk onderdeel van uit.

Deze opschaling is een belangrijke meerwaarde van het nationaal park. Door de grotere omvang sluit de schaal van het nationaal park aan bij die van de belangrijkste ecologische, landschappelijke en recreatieve structuren; een voorwaarde voor het succesvol invulling geven aan de ambities vanuit de drie pijlers. Alleen zo wordt invulling gegeven aan een completer en robuuster landschaps-ecologich systeem en een aantrekkelijke recreatieve structuur.

Een groter gebied zorgt voor meer speelruimte. Er komen nieuwe gebieden in beeld voor natuur (in de stad, in het agrarisch landschap, zeewaartse uitbreiding van de duinen) en ook voor recreatie.
Nieuw te ontwikkelen recreatieve locaties buiten de duingebieden dragen bij aan het vergroten van de aantrekkelijkheid en verlichten tegelijkertijd de recreatieve druk in de kwetsbare natuur.
Hiermee komen we tot een zonering op schaal van het nationaal park.

Nationaal Park Hollandse Duinen staat niet op zichzelf. In de directe omgeving bevinden zich grote groengebieden en landschappen die elkaar in samenhang verder kunnen versterken. We verbinden Hollandse Duinen dan ook met de omgeving; zoals met het Groene Hart, Midden Delfland en het Noord-Hollands duingebied.

Ontwikkelprincipes

- Nationaal Park Hollandse Duinen = natuur, stad & landschap.
- We creëren meer ruimte voor natuur en recreatie.
- We komen tot een ruimtelijke zonering op schaal van het nationaal park.
- We verbinden Nationaal Park Hollandse Duinen met de aangrenzende landschappen.

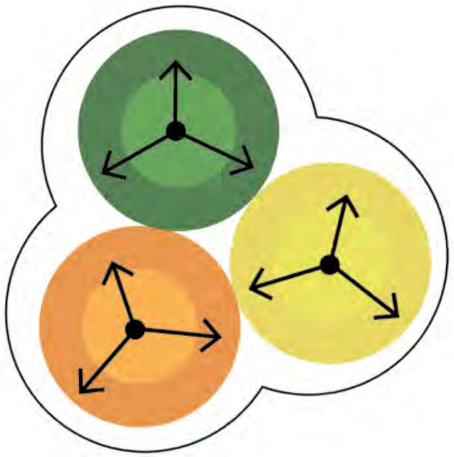

Versterken

We versterken de drie pijlers van het nationaal park. Het gaat hierbij om maatregelen die bijdragen aan betere natuur, betere recreatiemogelijkheden en versterking van de gebiedsidentiteit. Op dit vlak gebeurt er ook al heel veel in het gebied onder andere in het kader van de Landschapstafels, de Erfgoedlijnen en door de verschillende natuurbeheerders.

De meerwaarde vanuit het nationaal park zit in het versterken van de onderlinge samenhang hiertussen. Door betere onderlinge afstemming, samenwerking, verbinding en prioritering wordt het geheel meer dan dan de som der delen.
Vanuit het nationaal park wordt zo ingezet op het creëren van een samenhangend natuurnetwerk en een verbindende recreatieve structuur. Hiermee wordt Nationaal Park Hollandse Duinen ook zichtbaar en herkenbaar.

De status van nationaal park verplicht daarbij ook tot ambitie. Als ‘pronkstuk, icoon en visitekaartje’ dient de lat bij nieuwe ontwikkelingen ook hoog te liggen. Kwaliteit staat voorop. Dit betekent dat we inzetten op een hoogwaardige inrichting en vormgeving van gebieden, plekken, objecten en bouwwerken. Aantrekkelijk, onderscheidend en naadloos passend in de omgeving.

Ontwikkelprincipes

- We maken Nationaal Park Hollandse Duinen zichtbaar en herkenbaar als verbindende entiteit.
- We versterken het geheel door samenwerking, afstemming en priortering tussen de delen.
- We ontwikkelen met kwaliteit; hoogwaardig en duurzaam, passend bij de statuur van een nationaal park.

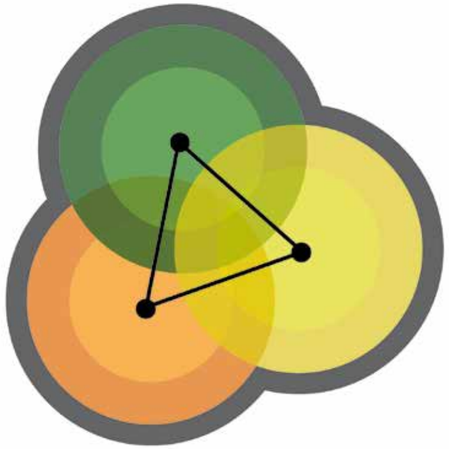

Combineren

Door ambities met elkaar te verbinden creëren we meerwaarde. Kwaliteitswinst is te bereiken door de zaken niet los van elkaar te doen, maar nadrukkelijk met elkaar in verband te brengen. De ruimte is schaars en door slimme combinaties te maken halen we er het meeste uit.

Het versterken van de karakteristieken van een landschap kunnen we combineren met het vergroten van de natuurwaarden en het recreatief aantrekkelijker en toegankelijk maken. We kunnen combinaties maken van ecologische en recreatieve verbindingen. We kunnen nieuwe recreatiegebieden ontwikkelen die een kwaliteitsimpuls voor natuur en landschap betekenen. Kortom: kiezen voor een integrale benadering.

Hollandse Duinen kenmerkt zich door een gastvrije natuur. Bekend maakt bemind; toegankelijke natuur creëert draagvlak voor behoud en zorgt voor bewustwording. Zonering en sturing door verleiding zorgt ervoor dat kwetsbare plekken worden ontzien.

De verweving van natuur en cultuur zit in het DNA van Hollandse Duinen en vormt een belangrijke onderscheidende kwaliteit die we verder versterken. Cultuur verrijkt de natuur en vice versa.

Combineren is als strategie ook kansrijk in samenhang met de urgente opgaven rond verstedelijking, klimaat, stikstof en landbouwtransitie. De ambities vanuit het nationaal park laten zich verbinden met de maatregelen die voor dergelijke opgaven noodzakelijk zijn.
Door mee te liften kan Nationaal Park Hollandse Duinen verder versterkt worden. Denk aan het verbeteren van de natuurwaarden en recreatiemogelijkheden in combinatie met kustverdediging of natuurinclusieve stedebouw.

Ontwikkelprincipes

- We verbinden onze ambities met elkaar en combineren deze in een integrale aanpak.
- We benutten de grote urgente opgaven voor versterking van Nationaal Park Hollandse Duinen.
- Onze natuur is gastvrij. We sturen door te verleiden.
- Cultuur verrijkt onze natuur en vice versa.

6

Strategie

6 Strategie

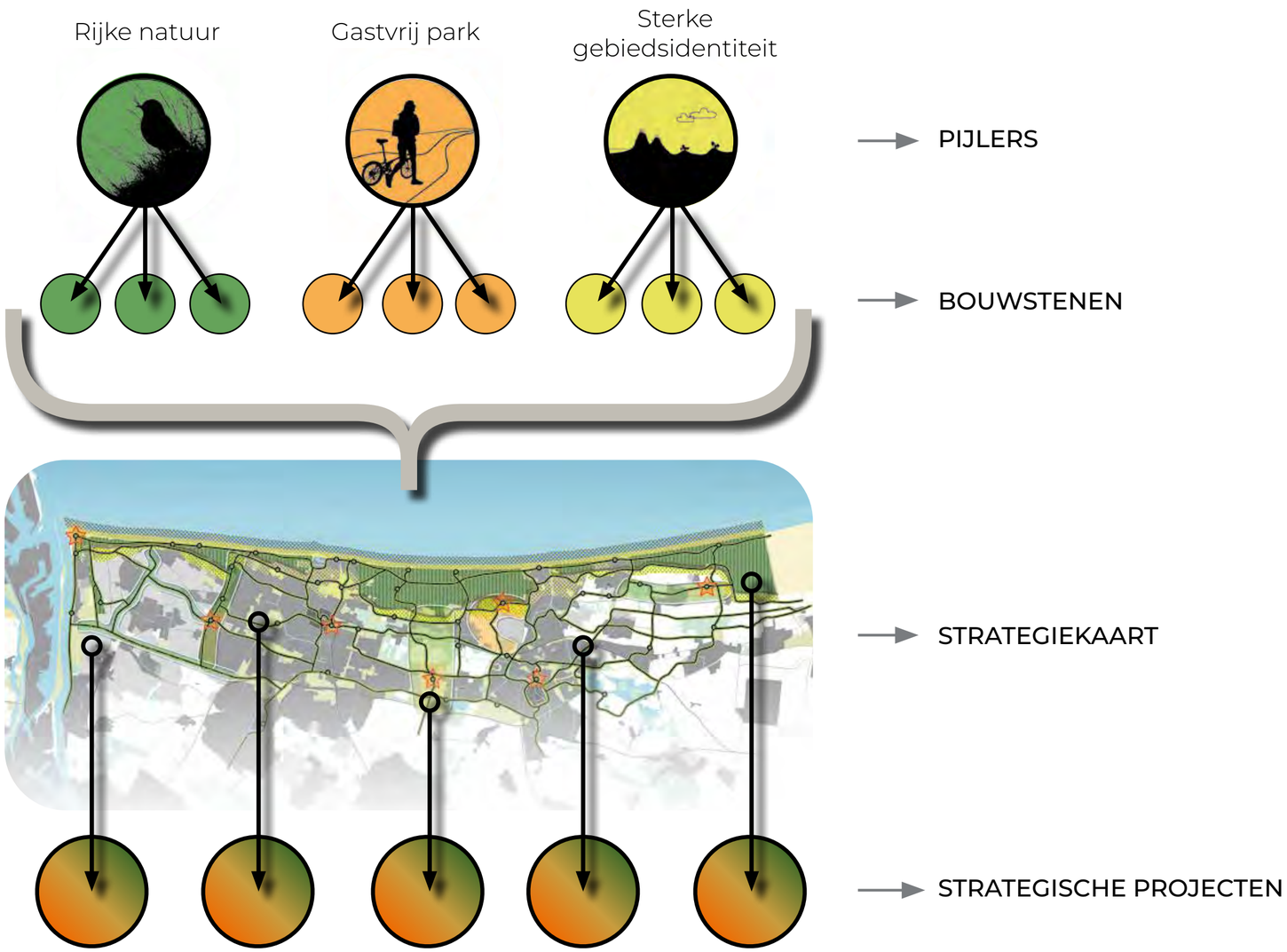

De ambities en koers zoals in het vorige hoofdstuk geformuleerd zijn vertaald naar een strategie voor Nationaal Park Hollandse Duinen.

Het fundament hiervoor wordt gecreëerd door de 3 pijlers. Voor elk van deze pijlers is een aantal bouwstenen geïdentificeerd en in kaart gebracht. De bouwstenen per pijler geven met name invulling aan de ontwikkelrichtingen ‘vergroten’ en ‘versterken’ uit de koers.

Door de bouwstenen met elkaar te confronteren en te combineren is een integrale strategiekaart samengesteld. Hierin is een aantal strategische projecten weergeven die bestaan uit een samenhangende combinatie van bouwstenen.

De strategische projecten zijn vervolgens verder uitgewerkt en gevisualiseerd. Voor elk van deze strategische projecten geldt ook dat ze aansluiten bij één of meerdere urgente opgaven zoals in hoofdstuk 4 beschreven.

Bouwstenen ‘Rijke natuur’

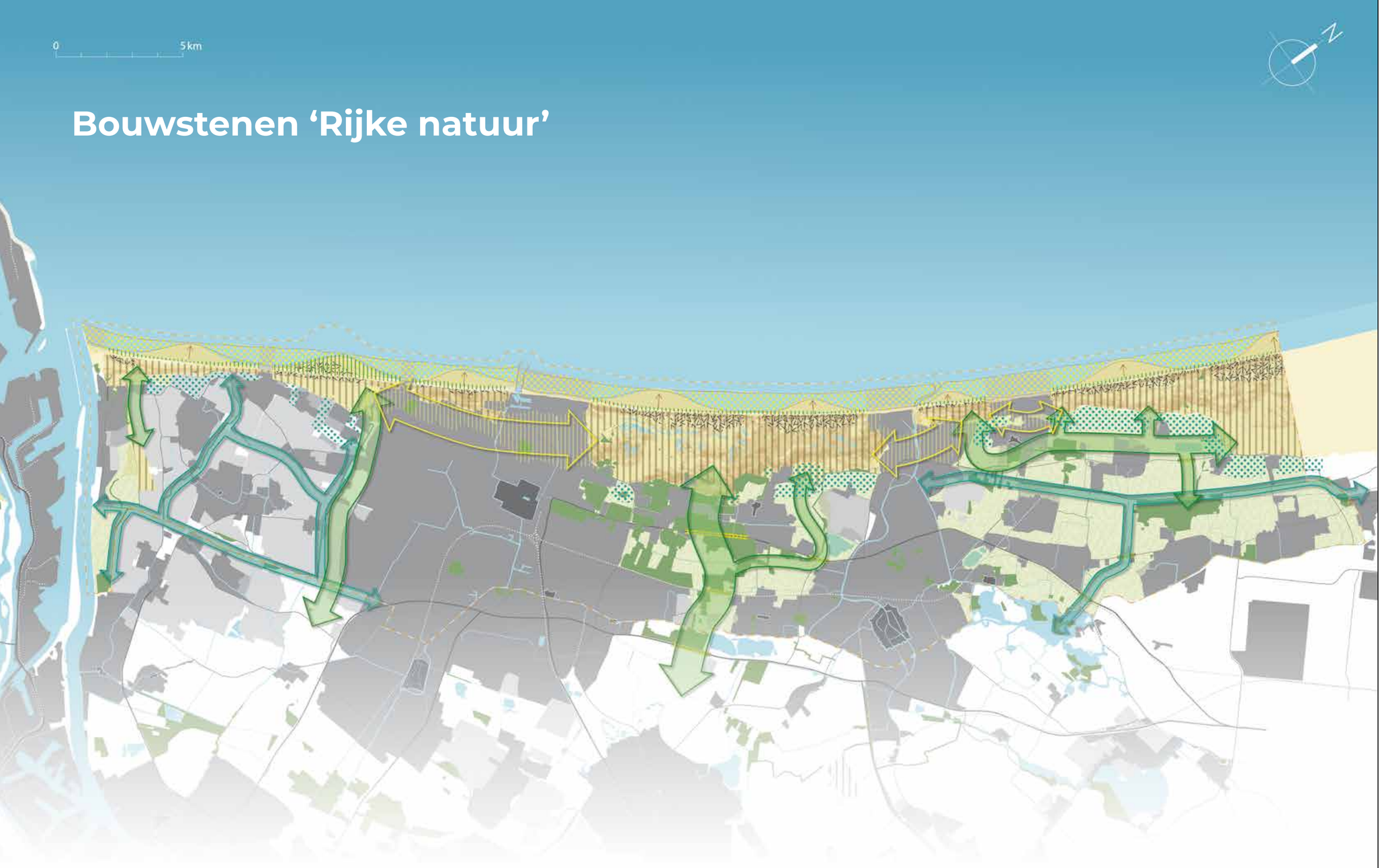

LEGENDA

Versterken bestaande natuur

- Natuurkernen (N2000-gebieden)
- Overige natuurgebieden (NNN)

Meer natuurlijke dynamiek

- Dynamische zeereep (pleksgewijs)
- Natuurstranden

Verbinden duinen door de stad

Te ontwikkelen robuuste verbindingen

- Droge verbinding (m.n. bos)
- Natte verbinding (m.n. moeras)
- Opheffen barrierewerking (grote) infrastructuur

Natuurontwikkeling binnen-duinrandzone
Kwelpotenties, gradient en buffer

Zeewaartse uitbreidingszone

- Fase 1: uitbreiding voor duingebieden
- Fase 2: lange termijn - uitbreiding i.c.m. herstructurering badplaatsen

Versterken natuurwaarden in landschappen achter de duinen
Bos, moeras & open water en bloemrijk grasland

Versterken van de bestaande natuur

De kwaliteit binnen de bestaande natuurgebieden kan verder versterkt worden. Factoren die hierbij een rol spelen zijn het verminderen van stikstofdepostie, verbeteren van de waterhuishouding (kwaliteit, natuurlijke peilen), afstemmen van beheer, zonering van recreatief gebruik en in algemene zin meer ruimte voor dynamische processen. Specifieke kansen liggen er voor uitbreiden en herstellen van natte natuur in de duinen in de vorm van vochtige duinvalleien en duinmoerassen.

Meer natuurlijke dynamiek

Met name op de overgang tussen strand en duin, in de zeereep, liggen er kansen voor meer natuurlijke dynamiek en het versterken van de gradiënten. Zeker daar waar de duinen relatief breed zijn kan er door middel van kerven en stuifkuilen ruimte worden geboden aan verstuiving.
In aansluiting hierop kunnen ook de natuurwaarden van het strand worden vergroot. Dit kan door de vorming van embryonale duinen, het verwijderen van hekken, het niet machinaal reinigen van het strand en het intact laten van het vloedmerk.

Verbinden duinen door de stad

De stedelijke gebieden van de Haagse agglomeratie en de Oude Rijnzone vormen onderbrekingen van de doorlopende structuur van de duinen als natuurgebied. De duinen kunnen onderling weer beter verbonden worden door het ontwikkelen van meer natuur in de stad gekoppeld aan de bestaande parken (dikwijls oude duingebieden) en groenstructuren (zoals bijvoorbeeld de Haagse Beek). Door het stimuleren van natuurinclusiviteit in zowel het openbaar als particulier groen en het opheffen van de barrièrewerking van infrastructuur kunnen de duinen door de stad beter met elkaar verbonden worden.

Robuuste verbindingen

Om een samenhangend, robuust natuurlijk netwerk te realiseren zijn robuuste verbindingen noodzakelijk. Droge verbindingen (met name bos) vormen schakels tussen de duinen en het achterland (Staelduinse Bos, zuidelijke stadsrand Den Haag, Duivenvoorde en de verbinding met de landgoederen in de Bollenstreek). Natte verbindingen sluiten met name aan bij historische waterstructuren (kreken, vaarten) en vormen schakels tussen de nattere milieus in de duinen en het achterland.
Voor deze verbindingen is een robuuste maatvoering en een adequate opheffing van de barrièrewerking van grote infrastructuur van cruciaal belang.

Natuurontwikkeling binnenduinrand

In de binnenduinrand liggen kansen voor natuurontwikkeling gerelateerd aan de kwelpotenties van dit gebied. Op enkele plekken zijn hiervan al voorbeelden gerealiseerd (o.a Lentevreugd). Met het verder uitbouwen van deze initiatieven tot meer continue structuren worden de bijzondere potenties van deze gradiënt verzilverd en kan een betekenisvolle buffer worden gerealiseerd tussen Natura2000 gebied en agrarisch achterland.

Zeewaartse uitbreiding

Een zeewaartse uitbreiding van de duinen biedt de mogelijkheid meer natuur in de vorm van (dynamisch) duingebied te maken. Een zeewaartse uitbreiding is denkbaar als onderdeel van een kustverdegingsstrategie die voortbouwt op de ontwikkeling van de Zandmotor. Een zeewaartse uitbeiding kan in twee fases worden gerealiseerd. In fase 1 wordt gestart met zandmotor-achtige ontwikkelingen voor de bestaande duingebieden. In fase 2 zou dan ook een verbreding ter hoogte van de badplaatsen gerealiseerd kunnen worden, waardoor de duinen aan de zeezijde sterker met elkaar verbonden worden.

Versterken natuurwaarden landschap achter de duinen

De natuurwaarden in het landschap achter de duinen kan op verschillende manieren verder verstrekt worden. Door daarbij aan te sluiten bij habitattypes die ook in de duinen voorkomen wordt invulling gegeven aan het beoogde samenhangende landschaps-ecologische systeem binnen het nationaal park.
Versterken van de natuurwaarden kan plaatselijk hand in hand gaan met de beoogde landbouwtransitie in het landschap achter de duinen.

De kansen liggen er met name ten aanzien van bos, moeras & open water en bloemrijke graslanden.

Kansen voor **bos** liggen er in de binnenduinrandzone, gekoppeld aan de landgoederen op de strandwallen en langs de zuidelijke stadsrand van Den Haag.
In aanvulling op het areaal bos zijn er ook kansen voor lineaire beplantingsstructuren (houtwallen, hagen) in de agrarische landschappen van de Bollenstreek en (plaatselijk) Duin Horst en Weide.

Kansen voor **moeras, veenvorming en open water** ligen er eveneens in de binnenduinrandzone en gekoppeld aan historische waterstructuren in het Westland (Gantel, Zweth, Poelzone), de vroegere beeklopen (Haagse Beek), en watergangen in de strandvlaktes bij Wassenaar en in de Bollenstreek.

Kansen voor **bloem- en faunarijke graslanden** zitten met name in aanpassing van het beheer en extensivering van het agrarisch gebruik van bestaande graslanden. Ook een aangepast (natuurlijk) beheer van bermen en akkerranden draagt hieraan bij.

Bouwstenen ‘Gastvrij park’

LEGENDA

Versterken recreatieve groenstructuur

- Stedelijk groen en recreatiegebieden
- Natuurgebieden

Ontwikkelen Parkways

- Parkways-stelsel
- Belangrijke bestemmingen verbinden

Ontwikkelen Parkpoorten

- Stadspoorten (Den Haag en Leiden CS)
- Landschapspoorten (nieuw i.c.m. gebiedsontwikkeling)
- Duinpoorten (upgrade bestaande locaties)
- Kleinere stations als entree (opstappunten)

Onderscheidende badplaatsen

Recreatieve ontwikkelgebieden

Versterken recreatief profiel per deelgebied

- Zee & strand
- Duinen
- Historische binnensteden
- Landgoederen
- Bollen
- Tuinbouw
- Waterweg

Versterken recreatieve groenstructuur

De kwaliteit van de bestaande recreatieve groenstructuur binnen het nationaal park kan verder versterkt worden. De gebruikskwaliteit en ruimtelijke kwaliteit van sommige voorzieningen kan worden verbeterd. Voorbeelden van verbetermogelijkheden zijn het tegengaan van een overdaad aan bebording, het aantrekkelijker maken van parkeervoorzieningen en het beperken van (zichtbare) hekwerken en afrasteringen. Ook zijn er verbeterkansen voor specifieke gebruikersgroepen zoals verbetering van het ruiterpadennetwerk en het verbeteren van de mogelijkheden voor recreatievaart.

Ontwikkelen Parkways

Op basis van een opwaardering het huidige routenetwerk wordt voorgesteld een stelsel van herkenbare en aantrekkelijke doorgaande recreatieve routes binnen het nationaal park te ontwikkelen als hoogwaardig verbindend netwerk.
De Parkways ontsluiten en verbinden de belangrijkste bestemmingen en 'belevingen' binnen het gebied.

Ontwikkelen Parkpoorten

Door aan het stelsel van Parkways ook nieuwe entrees te koppelen ontstaat een recreatieve hoofdstructuur voor het nationaal park. De Park-poorten zijn representatieve toegangsplekken; ieder met een eigen thema. Opstappunten voor verkenning van het nationaal park; goed bereikbaar over de weg en met openbaar vervoer.
Er wordt onderscheid gemaakt naar Stadspoorten (entrees gekoppeld aan de stations van Den Haag en Leiden), Landschapspoorten (entrees in de landschappen achter de duinen, in combinatie met gebiedsontwikkeling ter plekke) en Duinpoorten (upgrade van een beperkt aantal bestaande locaties in de duinen: Ockenburgh, Tapuit en Langeveldersslag).

Onderscheidende badplaatsen

De badplaatsen van Nationaal Park Holandse Duinen hebben elk hun eigen kleur.
Het toeristisch-recreatief potentieel van de kust als geheel kan verder worden versterkt wanneer de afzonderlijke badplaatsen zich aansluitend bij het eigen karakter nog scherper profileren. Noordwijk profileert zich bijvoorbeeld nadrukkelijk als kuuroord, Katwijk als familiebadplaats en Scheveningen als plek van reuring en vertier: 'stad aan zee'.

Recreatieve ontwikkelgebieden

Er liggen plaatselijk kansen om de aantrekkelijkheid binnen het nationaal park verder te versterken door het toeristisch-recreatief ontwikkelen van gebieden en het toevoegen van nieuwe bestemmingen. Het gaat hierbij om locaties waarbij door middel van nieuw programma bijgedragen kan worden aan een (landschappelijke) kwaliteitsimpuls voor het gebied.
Het te ontwikkelen recreatief programma dient aan te sluiten bij de 'merkidentiteit' en verhaallijnen van Hollandse Duinen. Verwijzend naar de 'belevingspyramide' uit de Leidraad Nationale Parken, wordt hier vooral ingezet op het 'plus' en 'top' aanbod; bijzondere en unieke belevingen en producten die bijdragen aan versterking van de identiteit van het nationaal park.

Versterken recreatief profiel per deelgebied

Binnen Nationaal Park Hollandse Duinen zijn deelgebieden te onderscheiden met in potentie een duidelijk eigen toeristisch-recreatief profiel. Die verscheidenheid vormt een belangrijke kracht van het gebied. Dit kan verder versterkt worden door bij nieuwe ontwikkelingen nadrukkelijk aansluiting te zoeken bij dit profiel per deelgebied. Zo wordt verder gebouwd aan een sterk en gevarieerd nationaal park.

Zee & strand

- *Badcultuur & vertier bij de badplaatsen*
- *Wandelen & sport*
- *Rust en ruimte, weidsheid*
- *Seizoensgebonden*
- *Beleving weer en wind*
- *Zandmotor*

Duin Horst en Weide

- *Landgoederen*
- *Groen, lommerrijk, gevarieerd en kleinschalig*
- *Alllure*
- *Wandelen, fietsen*
- *Cultuur (musea, architectuur, tuinen)*

Bollenstreek

- *Agrarisch*
- *Fietsen*
- *Kleurrijk, seizoen*
- *Erfgoed & historie (bollenteelt)*
- *Keukenhof*

Waterweg

- *Zeevaart en industrie*
- *Dynamiek*
- *Waterbouw (Maeslantkering)*
- *Erfgoed (Atlantikwall)*

Duinen

- *Natuurbeleving*
- *Rust, ruimte, duisternis*
- *Wandelen, fietsen en sport*
- *Cultuurhistorie (Atlantikwall)*
- *Uitzichtpunten, reliëf*

Binnensteden

- *Dynamisch*
- *Historie*
- *Culturele voorzieningen (musea, architectuur, theater)*
- *Verblijf (hotels), vermaak*

Westland

- *Tuinbouw: high-tech landbouw*
- *Voedsel voor de stad & de wereld*
- *Historie*
- *Fietsen*

Bouwstenen ‘Sterke gebiedsidentiteit’

LEGENDA

Versterken landschappelijke karakteristieken

- Zee, strand en duinen
- Bollenstreek
- Duin Horst & Weide
- Westland
- Stadslandschap

Beleefbaar erfgoed van de Erfgoedlijnen

- Atlantikwall
- Landgoederenzone
- Limes
- Trekvaarten

Binnenduinrand: behoud en versterking contrast

Herkenbare strandwallen als verbindende structuur

- Patroon van strandwallen
- Laanstructuren langs doorgaande wegen

Groene geleding van het stadslandschap

- Open buffers tussen bebouwd gebied
- Groene zones (bos, park, natuur) als geleding

Versterken landschappelijke karakteristieken

Hollandse Duinen is een gevarieerd gebied met een aantal onderscheidende landschappen. De gebiedsidentiteit wordt versterkt wanneer de afzonderlijke landschappen herkenbaar en onderscheidend zijn. Het versterken van de eigen landschappelijke en cultuurhistorische karakteristieken draagt daaraan bij. Herstel van karakteristieke beplantingsstructuren en het opnieuw herkenbaar maken van historische waterstructuren zijn daar middelen toe.

Beleefbaar erfgoed van de erfgoedlijnen

Het beleefbaar maken van het erfgoed draagt bij aan het eigen verhaal van het gebied. In het kader van het nationaal park zijn met name de erfgoedlijnen daarbij van groot belang omdat dit samenhangende structuren rondom een zelfde verhaallijn betreft die goed aansluiten bij de schaal van Hollandse Duinen. Voor de duinen gaat het hier vooral om erfgoedlijn Atlantikwall. De erfgoedlijn Landgoederenzone is in een groot deel van het achterland inclusief de stad terug te vinden. De Limes is nauw verbonden met de Oude Rijn.

Binnenduinrand

De binnenduinrand vormt een landschappelijke structuur die wordt gekenmerkt door een opvallend contrast en die zich uitstrekt over de volle lengte van het nationaal park (en ver daarbuiten). Natuur (de duinen) en cultuur (het agrarisch achterland) ontmoeten elkaar langs de binnenduinrand. Behoud, versterking en beter beleefbaar maken van deze landschappelijke structuur is uitgangspunt.

Herkenbare strandwallen

De structuur van strandwallen en strandvlaktes vormt de letterlijke basis voor stad en landschap binnen Hollandse Duinen. Het beter herkenbaar maken van deze structuren als verbindende lijnen tussen stad en land draagt bij aan versterking van de gebiedsidentiteit.
Dit kan onder andere door herstel en versterking van de beplantingsstructuren langs de historische wegen over de strandwallen en het versterken en verbinden van de landgoederen langs deze lijnen.

Groene geleding

Behoud en ontwikkeling van een robuuste groene geleding is in dit sterk verstedelijkte landschap van groot belang. Een dergelijke geleding draagt bij aan een betere herkenbaarheid van de afzonderlijke deelgebieden en houdt grote landschappelijke gradiënten beleefbaar zoals die van Meijendel via Wassenaar en Duivenvoorde richting Groene Hart. Binnen de geledingszones kan een transitie van de landbouw naar meer duurzaam, circulair en natuurinclusief bijdragen aan versterking van het nationaal park.
Plaatselijk zijn er kansen voor versterking van het landschap door het creëren van nieuwe geledingen in combinatie met herstructurering van stedelijk gebied of glastuinbouw.

Strategiekaart

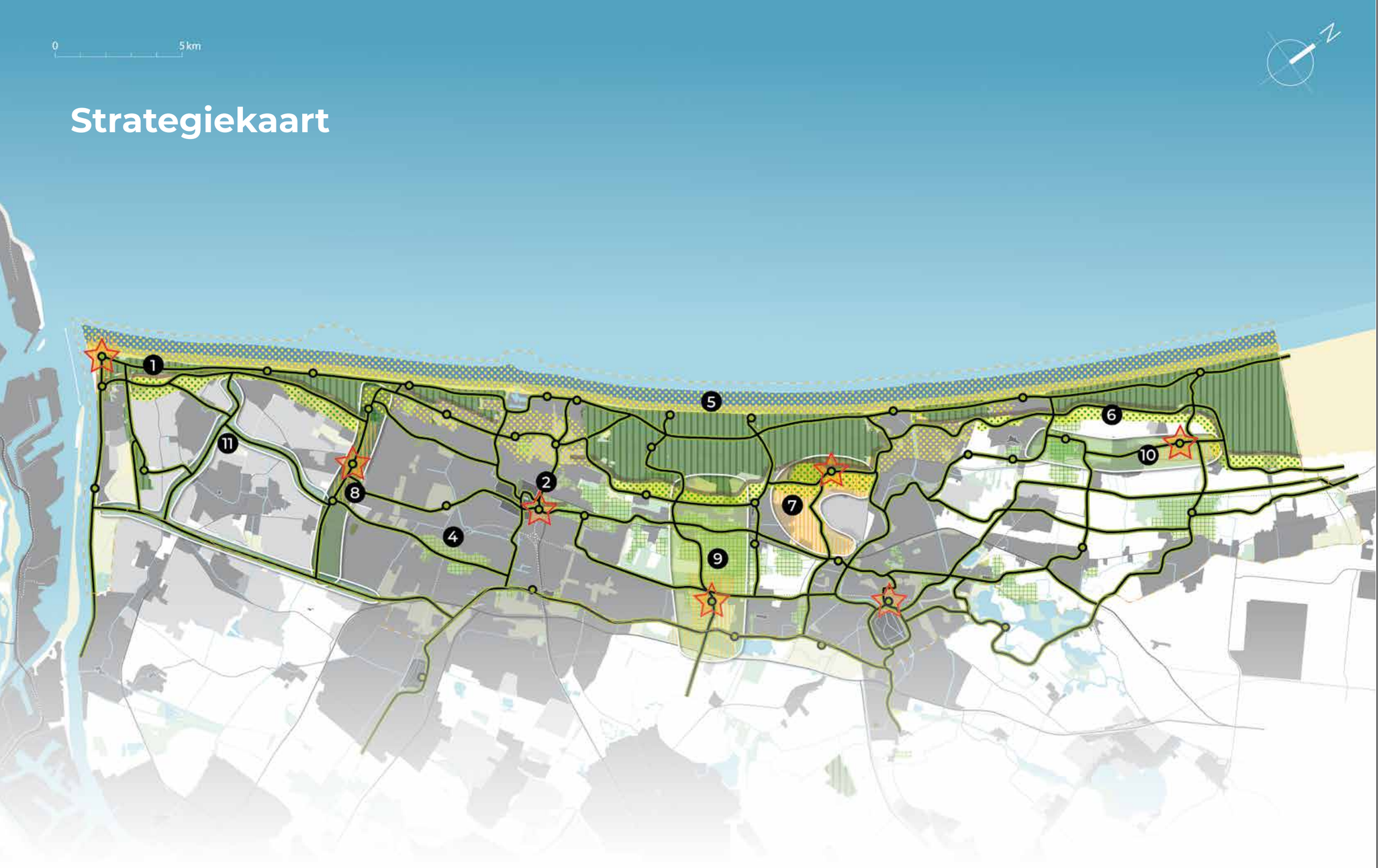

LEGENDA

- Natuurkernen (N2000-gebieden)
- Natuurgebieden (NNN)
- Verbinden duinen door stad
- Recreatief groen
- Ontwikkelgebieden recreatie

STRATEGISCHE PROJECTEN

1. Parkways
2. Park-Poorten
3. Huisstijl
4. Hollands Buiten
5. Zeewaartse ontwikkelzone
6. Binnenduinrandzone
7. Nieuw Valkenburg
8. Van Zee tot Zweth
9. Parklandschap Duivenvoorde
10. Oosterduin
11. Casco Westland

Strategiekaart

De ambitie voor Hollandse Duinen is het ontwikkelen van rijke natuur in een gastvrij park met een sterke gebiedsidentiteit. Vergroten, versterken en combineren zijn daarbij als ontwikkelrichtingen benoemd. Met de bouwstenen is in beeld gebracht hoe de kwaliteiten van natuur, recreatie en landschap verder *versterkt* kunnen worden en hoe *vergroting* van het speelveld daarbij leidt tot een nieuwe kwaliteitsimpuls.
Door de bouwstenen vervolgens met elkaar te *combineren* ontstaat een beeld van de belangrijkste structuren en plekken binnen het nationaal park die van belang zijn voor het realiseren van de ambities.
Op de Strategiekaart is de essentie hiervan weergegeven en teruggebracht tot een aantal te ontwikkelen hoofdstructuren en gebieden die van cruciaal belang worden geacht op de schaal van Hollandse Duinen. De kaart markeert daarmee de 'strategische projecten' waar werk aan de winkel is; waar vanuit het perspectief van het nationaal park meerwaarde is te realiseren.

Binnen deze projecten komen niet alleen verschillende bouwstenen samen, maar spelen in veel gevallen ook de urgente opgaven zoals die eerder zijn geschetst een belangrijke rol. Het strategisch belang wordt daarmee verder onderstreept. Door juist de verbinding te zoeken met deze belangrijke ruimtelijke ontwikkelingen in de regio wordt urgentie en ontwikkelkracht Gegenereerd. Het maakt het mogelijk de eigen ambities van Hollandse Duinen pro-actief in te brengen en te agenderen bij de verschillende betrokken partijen.

De Strategiekaart fungeert ook als onderlegger voor de Uitvoeringsagenda die als vervolg op de Landschapsstrategie zal worden opgesteld.

Strategische projecten

De strategische projecten worden hierna verder toegelicht en verbeeld. De projecten onderscheiden zich naar een aantal categorieën.

Een aantal projecten heeft specifiek betrekking op het realiseren van een herkenbare en kwalitatief hoogwaardige recreatieve hoofdstructuur. Hierbij gaat het om de Parkways en Parkpoorten die als twee gebiedsdekkende projecten op de kaart staan. Hier is nog een extra strategisch project aan toegevoegd die niet op de kaart is weer te geven namelijk het ontwikkelen van een herkenbare huisstijl.
Een aantal andere projecten is met name gerelateerd aan de kerngebieden qua natuur binnen Hollandse Duinen en beslaan daarmee feitelijk de volle lengte van het gebied. Hierbij gaat om de zeewaartse uitbreiding van het duingebied en het ontwikkelen van de binnenduinrandzone als buffer. De bouwsteen duinen verbinden door de stad is niet als afzonderlijk strategisch project gedefinieerd maar sluit hier direct op aan.
Het project Hollands Buiten, dat de landgoederen en de daarmee samenhangende structuren centraal stelt, beslaat feitelijk ook het gehele gebied, maar manifesteert zich vooral in stad en landschap achter de duinen.
Tot slot is er een vijftal gebieden binnen het nationaal park als strategisch project gemarkeerd, waarbij specifieke kansen worden gezien voor een kwaliteitsimpuls voor natuur en landschap. In de meeste gevallen zijn ze ook gemarkeerd als potentiële toeristisch-recreatieve ontwikkelgebieden en zijn er ook Park-poorten aangeduid binnen deze gebieden.

De strategische projecten zijn ambitieus en realisatie ervan beslist geen sinecure. Op onderdelen zijn eerste stappen snel te realiseren maar bij meerdere strategische projecten zijn er aspecten die een langere adem vergen.
Projecten die ingrijpende transformaties vragen zoals herstructurering van glastuinbouw, nieuwe badplaatsontwikkeling of uitplaatsing van recreatiebedrijven zijn niet morgen te realiseren. De projecten hebben hierin een agenderende functie; ze formuleren en verbeelden de gewenste ontwikkelrichting vanuit het nationaal park. In de nadere uitwerking zoals die wordt opgepakt in het kader van de Uitvoeringsagenda wordt bepaald volgens welk traject en met welke tussenstappen hier geleidelijk naar toegewerkt kan worden.

Zonering

De Landschapsstrategie zet in op het ontwikkelen van samenhangende recreatieve en ecologische structuren. Kenmerkend voor Hollandse Duinen is dat deze structuren deels met elkaar verweven zijn. Met het ontwikkelen en versterken van een recreatieve hoofdstructuur van parkways, poorten en ontwikkelgebieden wordt sturing gegeven aan het recreatief gebruik. Hiermee ontstaat een zonering op hoofdlijnen; hoofdroutes die de belangrijkste bestemmingen met elkaar verbinden en recreatieve ontwikkellocaties juist ook buiten de kwetsbare duingebieden.

De ruimtelijke vertaling hiervan is weergeven op bijgevoegde Zoneringskaart. Aangegeven is welke gebieden zich lenen voor een meer intensief recreatief gebruik en waar dit ook verder ontwikkeld kan worden; met name rondom de poorten en bij de badplaatsen. Indicatief is ook aangegeven dat de druk op de natuurgebieden in de directe nabijheid van de woongebieden relatief groot is (duinen als uitloopgebied).
Ook zijn gebieden aangeduid waar het accent ligt op meer extensieve vormen van gebruik (binnen de natuurgebieden) en waar zich kansen voordoen voor het luwer maken qua gebruik. Hierbij gaat het om plekken binnen de natuurkernen op afstand van de hoofdroutes en bestemmingen.

Deze zonering op hoofdlijnen vraagt om een nadere uitwerking op gebiedsniveau, waarbij de eerder benoemde ontwikkelprincipes van de 'gastvrije natuur' waar we 'sturen door te verleiden' als vertrekpunt wordt genomen.

Zonering

LEGENDA

NATUURNETWERK
Natuur voorop: extensieve recreatie gericht op beleving natuur en landschap

- Natuurkernen (N2000-gebieden)
- Natuurgebieden (NNN)
- Versterken rust in luwe zones van de natuurkernen (indicatief)
- Natuurstranden

PARKSTRUCTUUR
Recreatie voorop: extensief en plaatselijk meer intensief

- Parken en recreatiegebieden
- Parkways en bestemmingen
- Ontwikkelgebieden recreatie rondom nieuwe poorten
- Badplaatsen
- Recreatiestranden

- Stedelijke uitloop / relatief intensief gebruikte delen bij natuurkernen (indicatief)

Parkways | Aantrekkelijk verbindend routenetwerk

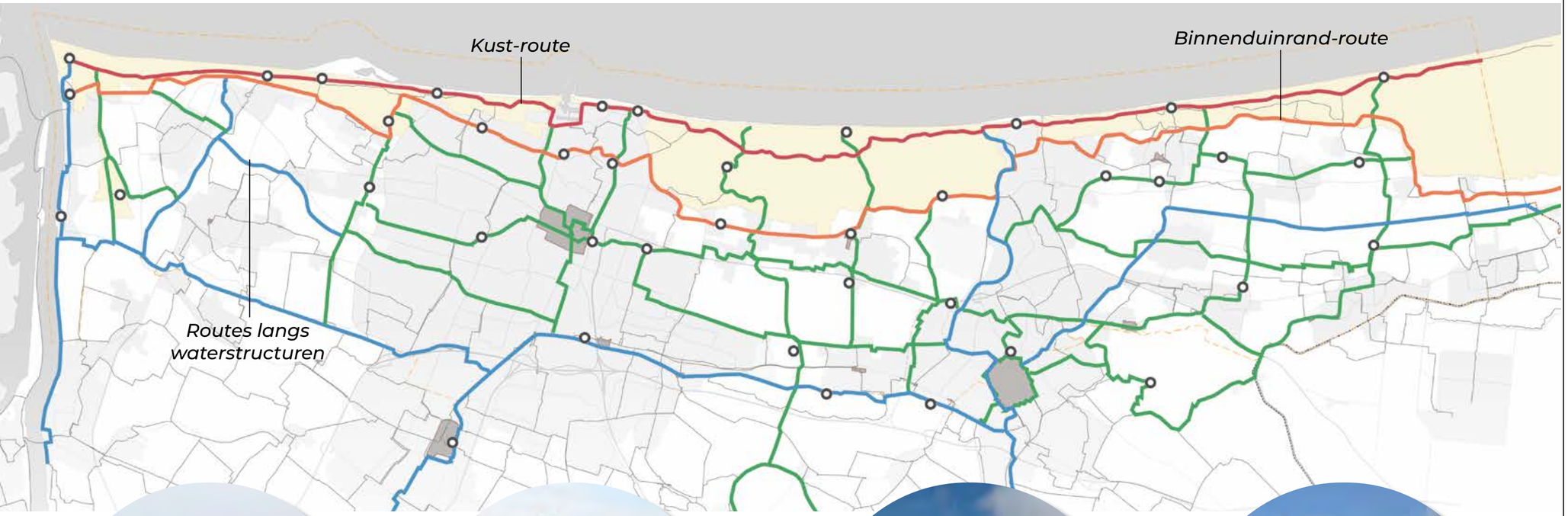

STRATEGISCH PROJECT
PARKWAYS

Er wordt een stelsel van hoogwaardige recreatieve hoofdroutes binnen het nationaal park gerealiseerd. De naam 'Parkways' geeft aan dat om meer dan zo maar een fietsroute gaat. Er ligt al een vrij uitgebreid routenetwerk in het gebied. De Parkways zijn in hoofdzaak een selectie van routes uit dit bestaande routenetwerk en krijgen een kwalitatieve upgrade. Op onderdelen worden aanpassingen en aanvullingen aan de routestructuur voorgesteld, maar in hoofdzaak betreft het een verbetering van de bestaande routes.

De Parkways zijn herkenbaar als hoofdroutes binnen Hollandse Duinen, comfortabel door een royaal profiel met voldoende ruimte voor verschillende gebruikersgroepen. De inrichting en profilering van de te gebruiken bestaande routes wordt hierop aangepast.

De routes zijn gekoppeld aan grote landschappelijke lijnen en structuren door het gebied en kennen hiermee ieder een eigen thema: de kustroute door de duinen, de binnenduinrandroute en bijvoorbeeld routes langs waterstructuren zoals de trekvaarten of de Oude Rijn. Ze sluiten hiermee ook naadloos aan op het

Parkways | Aantrekkelijk verbindend routenetwerk

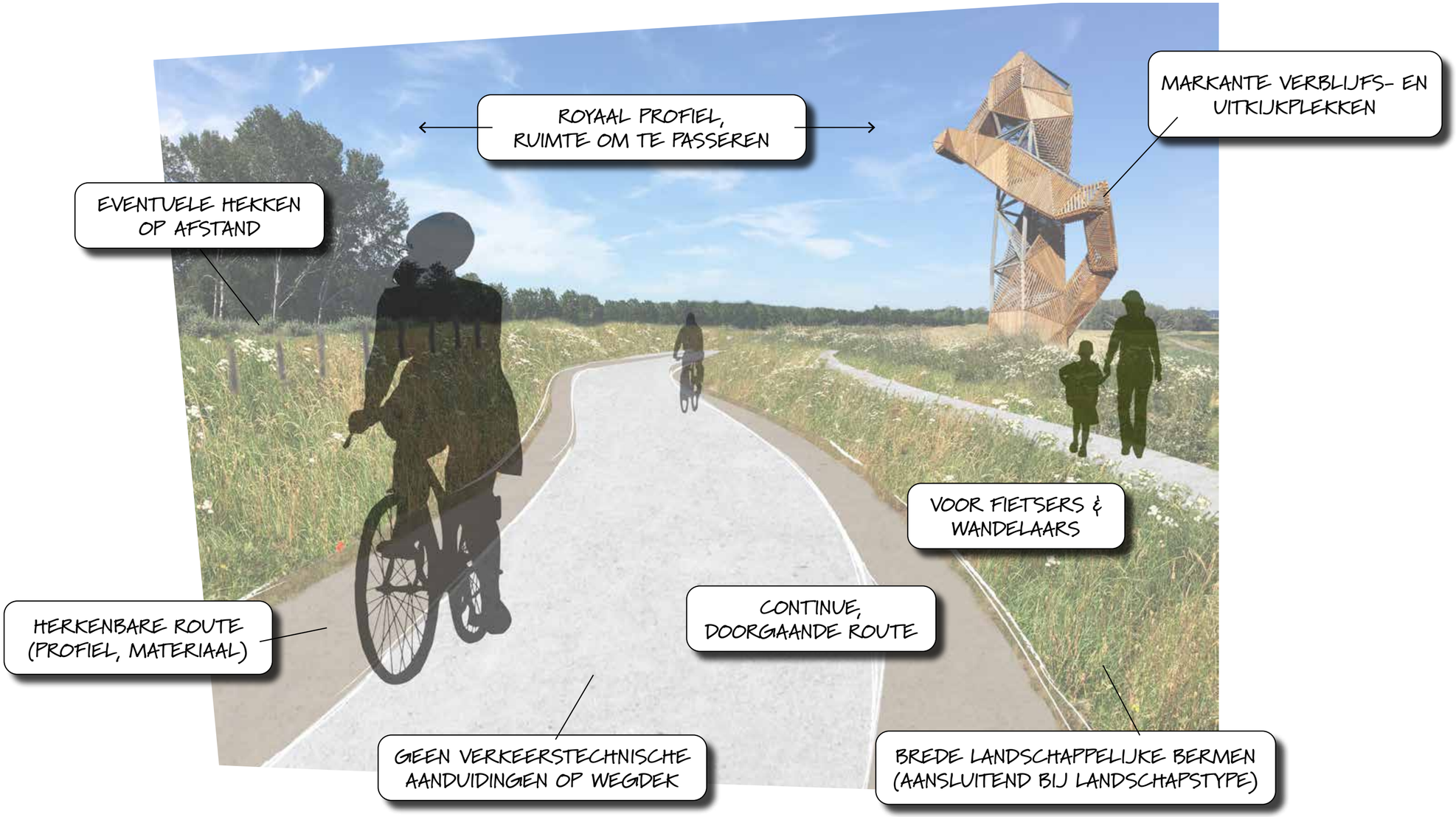

concept van de erfgoedlijnen (Atlantikwall, Limes trekvaarten etc.).

De routes zijn continu en wijzen als vanzelf de weg. Hiervoor is het noodzakelijk dat het routenetwerk op onderdelen wordt aangepast en een meer doorgaande logische routing wordt gerealiseerd.

De Parkways krijgen een groene, landschappelijke uitstraling door het toepassen van brede bermen met beplanting die aansluit bij de karakteristieken van het betreffende landschap. De Parkways zijn daarmee niet alleen recreatieve maar ook natuurlijke, groene linten door het landschap.

Langs de routes worden markante verblijfs- en uitzichtplekken gecreeerd. In het oog springende, '*instagrammable*' plekken en iconische objecten die bijdragen aan de herkenbaarheid van de route en Nationaal Park Hollandse Duinen. Deze nieuwe plekken en objecten zijn op zichzelf aantrekkelijke bestemmingen en geven op fraaie wijze invulling geven aan het principe 'cultuur verrijkt natuur' binnen Hollandse Duinen.

Park-Poorten | Representatieve entrees

Hoogwaardige architectuur

Duurzame mobiliteit

Nieuwe bestemmingen

Impuls voor het gebied

STRATEGISCH PROJECT
PARK-POORTEN

Hollandse Duinen heet bezoekers welkom. Daartoe worden nieuwe representatieve entrees gerealiseerd: de Park-Poorten. Het zijn plekken van waaruit bezoekers Hollandse Duinen kunnen gaan ontdekken; opstappunten voor verkenningstochten te voet, per fiets of over het water. De Poorten bevinden zich dan ook op knooppunten van recreatieve routes, gekoppeld aan Parkways en goed bereikbaar per auto en/of openbaar vervoer.
De nieuwe 'Landschaps-poorten' zijn met opzet op enige afstand van de duinen gesitueerd en liggen verspreid over de verschillende landschappen. Hiermee ontstaan verschillende interessante uitvalsbases die zich elk kunnen richten op een eigen verhaal; een eigen profiel kunnen ontwikkelen. In aansprekende en hoogwaardig vormgeven bezoekerscentra worden deze verhalen verteld.
Rond deze Poorten worden in veel gevallen kansen gezien voor een gebiedsontwikkeling die gepaard gaat met het toevoegen van nieuw recreatief programma ('top-belevingen') in combinatie met een kwaliteitsimpuls voor natuur en landschap. Zie hiervoor ook de gebiedsgerichte strategische projecten verderop, waar de Poorten deel van uitmaken.

Herkenbare huisstijl | Robuust landschappelijk

Inspiratie

Meubilair

Entree-zuilen

Route-aanduiding

STRATEGISCH PROJECT
HERKENBARE HUISSTIJL

De zichtbaarheid van Nationaal Park Hollandse Duinen wordt vergroot door het ontwikkelen van een herkenbare huisstijl. Deze huisstijl heeft betrekking op het 'meubilair' zoals dat wordt toegepast langs de recreatieve hoofdstructuur van het gebied. Hierbij gaat het dus om het stelsel van Parkways en de locaties van de Park-Poorten.
Door juist gekoppeld aan deze hoofdstructuur in te zetten op een herkenbare huisstijl zal het gebied meer en meer herkenbaar worden als één Nationaal Park, zonder dat dat ten koste gaat van de veelkleurigheid en variatie zoals die binnen de verschillende deelgebieden aanwezig is.
Voor de huisstijl is het belangrijk dat deze aansluit bij de sfeer en het karakter van Hollandse Duinen; robuust en landschappelijk.
De hier getoonde suggestie is geïnspireerd op de strandpaal als herkenbaar 'streekeigen' baken, stevig verankerd in het zand, met een kop in de kleur van de grafische huisstijl van Hollandse Duinen.

Hollands Buiten | Landgoederen, strandwallanen en trekvaarten

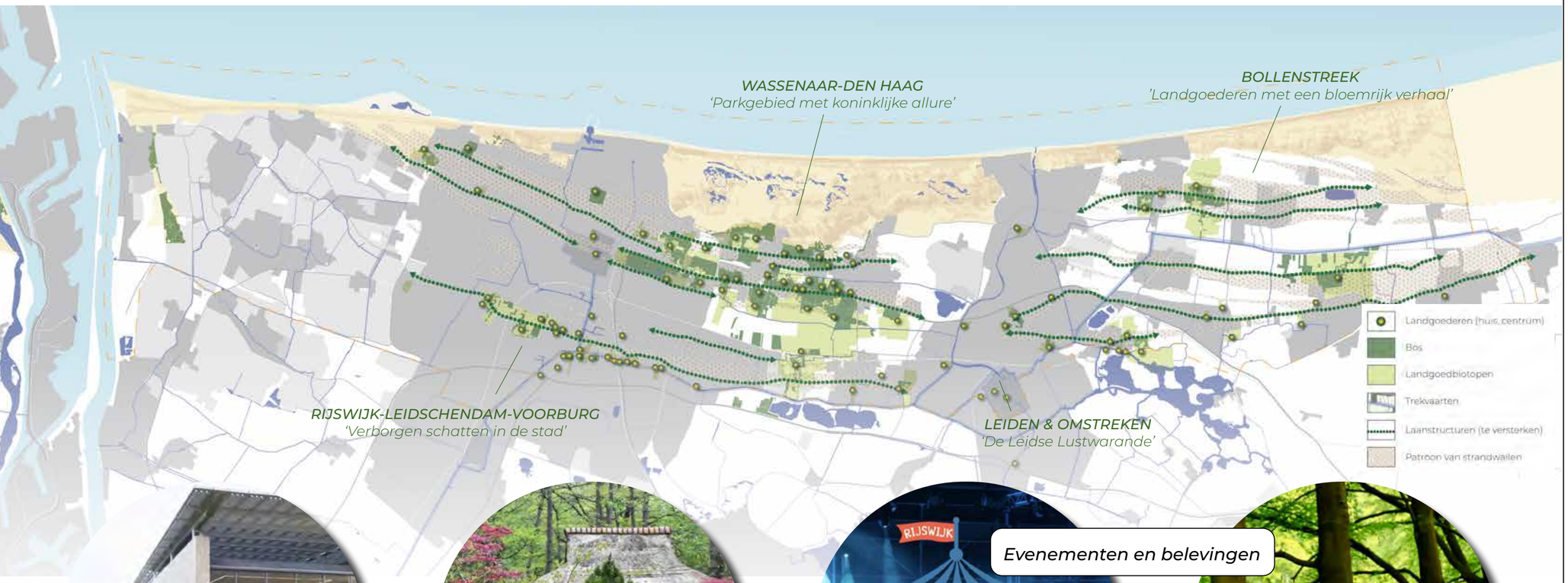

Musea en tuinen van allure

Evenementen en belevingen

STRATEGISCH PROJECT
HOLLANDS BUITEN

De landgoederen binnen Hollandse Duinen nemen een bijzondere positie in en dragen in belangrijke mate bij aan de gebiedsidentiteit. Ze zijn verspreid over het gehele gebied (zowel in stad als landschap) prominent aanwezig en qua historie nauw verbonden met de ondergrond. Onder de noemer 'Hollands Buiten' is in het kader van de Erfgoedlijn een visie ontwikkeld voor deze landgoederen en buitens. Het strategisch project sluit hierop aan en zet in op het verder versterken en verbinden van de landgoederen in samenhangende ensembles. De historische lanen over de strandwallen en de trekvaarten vormen van oudsher verbindende structuren tussen de landgoederen en worden verder ontwikkeld tot aantrekkelijke recreatieve routes.
Ze verbinden daarmee ook stad en landschap in Hollandse Duinen.
Versterken van de landgoederen heeft betrekking op behoud en herstel van de bijzondere cultuurhistorische waarde, maar ook op het verder recreatief ontwikkelen. De landgoederen kunnen zich sterker ontwikkelen tot 'top-bestemmingen' binnen het nationaal park met unieke en onderscheidende activiteiten en belevingen; passend bij de allure van 'Hollands Buiten'.

Zeewaartse ontwikkelzone | Ruimte maken (fase 1)

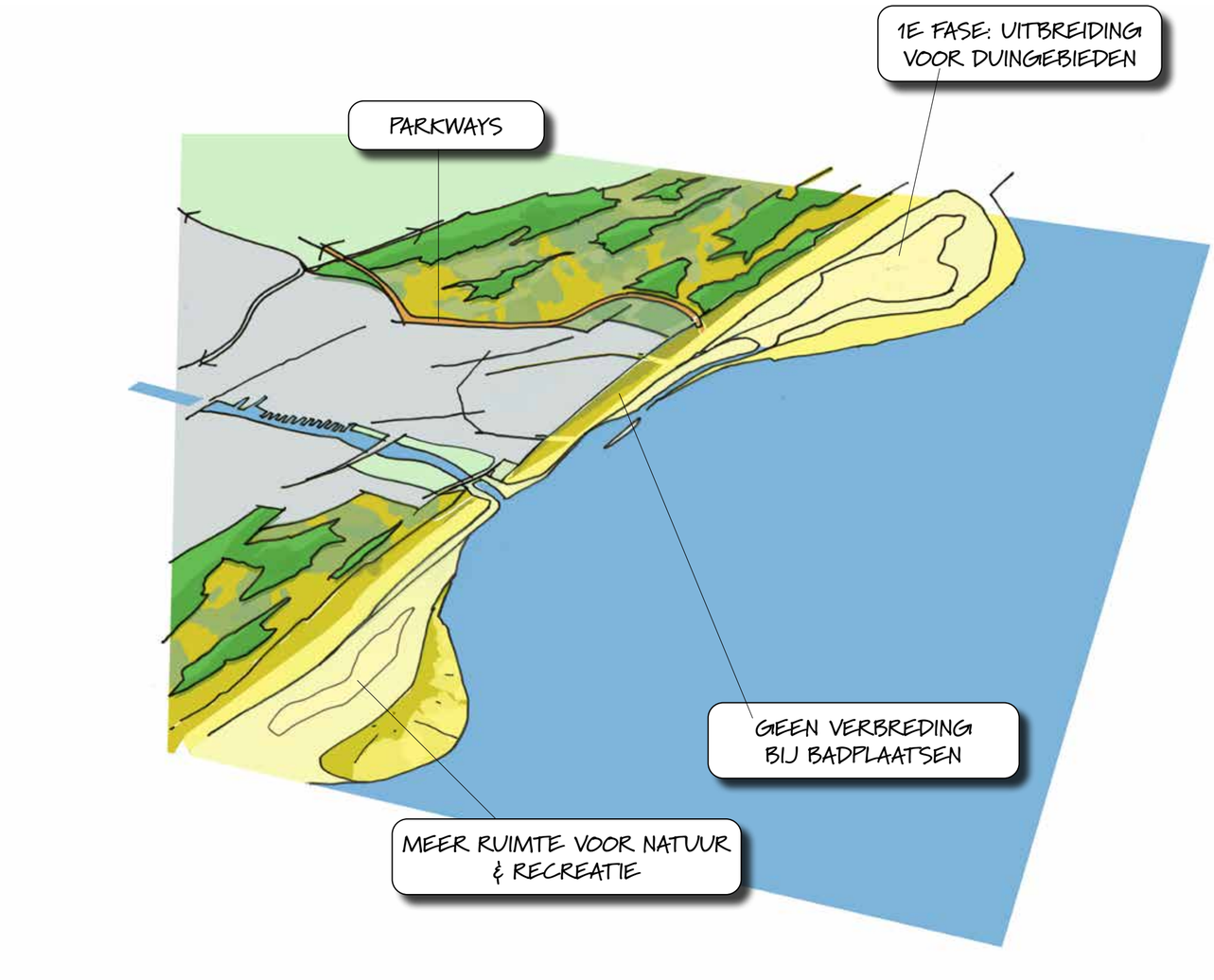

De Zandmotor

Relatie met urgente opgaven:

- Klimaatverandering
  - Verstedelijking
- Biodiversiteit & stikstof
  - Landbouwtransitie
- Recreatieve druk
  - Groei toerisme
- Drinkwaterwinning

STRATEGISCH PROJECT
ZEEWAARSTE ONTWIKKELZONE

De druk op de ruimte is groot. Een zeewaartse uitbreiding van de duinen kan letterlijk meer ruimte creëren voor de verschillende functies in het gebied zoals natuur, recreatie en waterwinning.
Zeewaarste uitbreiding kan onderdeel uitmaken van een lange termijn kustverdedigingsstrategie, waarbij de duinen langzaam meegroeien met de stijgende zeespiegel.
Hierbij wordt voorgebouwd op het 'building with nature' principe zoals dat aan de Zandmotor ten grondslag ligt.

Er wordt een gefaseerde ontwikkeling voorgesteld. In de eerste fase worden vóór de bestaande duingebieden, bij de rustige stranden, uitbreidingen gerealiseerd in de vorm van nieuwe Zandmotoren. Hiermee ontstaat ter plekke meer ruimte voor dynamiek, kunnen er waardevolle gradiënten ontstaan, wordt het zand via kerven in de zeereep in de duinen getransporteerd en vindt geleidelijke ophoging plaats. De bredere duinen die hiermee uiteindelijk ontstaan bieden extra ruimte voor waterwinning en recreatief gebruik.

Zeewaartse ontwikkelzone | Ruimte maken (fase 2)

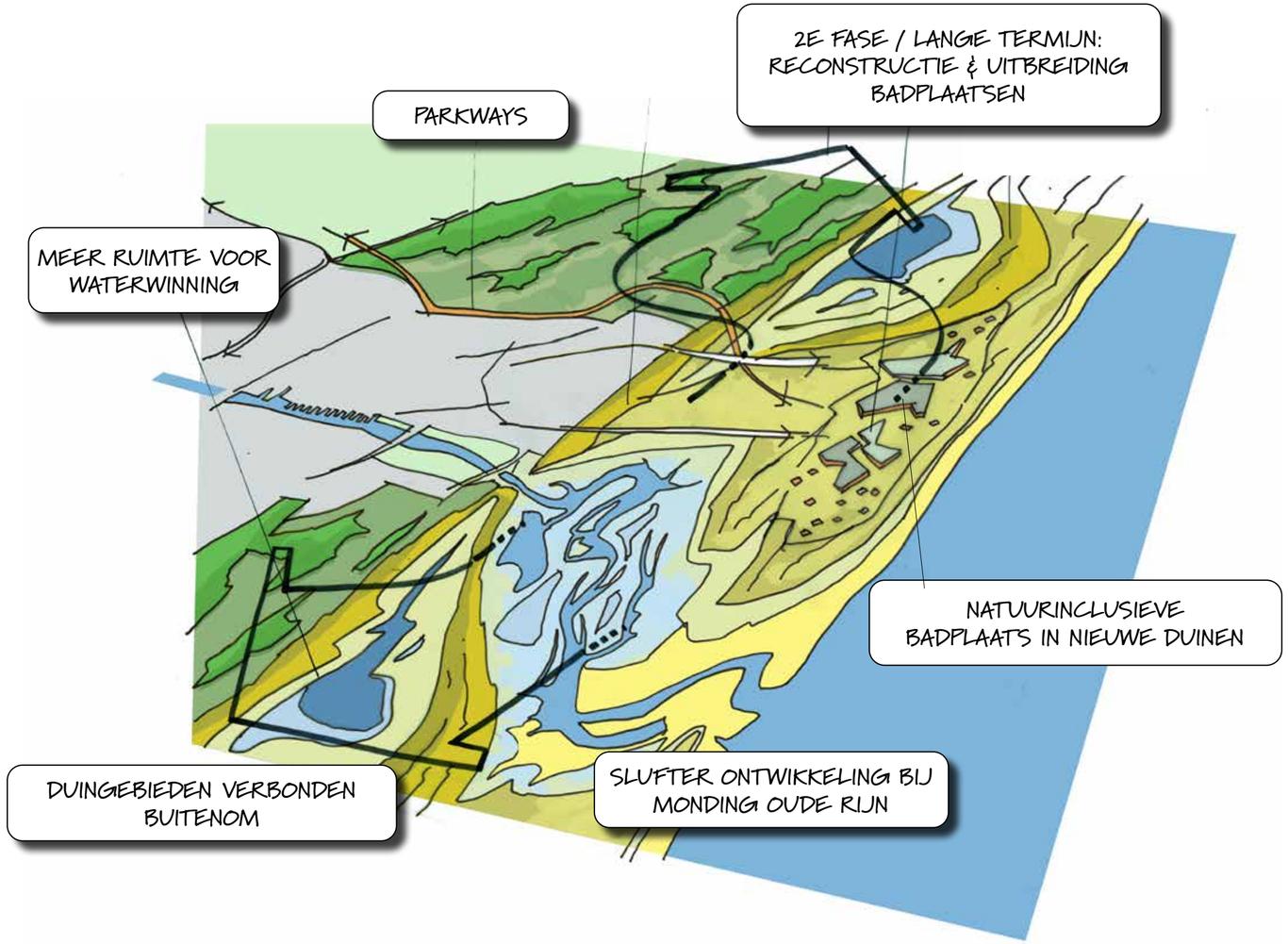

Tirpitz museum, Denemarken

Relatie met urgente opgaven:

- Klimaatverandering
- Verstedelijking
- Biodiversiteit & stikstof
- Landbouwtransitie
- Recreatieve druk
- Groei toerisme
- Drinkwaterwinning

In de tweede fase kan, wanneer de duinen aan weerszijden van de badplaatsen zich reeds zeewaarts ontwikkeld hebben, de verbreding compleet gemaakt worden door ook ter plekke van de badplaatsen zeewaarts te gaan.
Het betreft hier een ontwikkeling die pas op lange termijn aan de orde Is en gepaard gaat met een stedelijke herstructurerings- en nieuwbouwopgave.

Bestaande boulevards worden getransformeerd naar aantrekkelijke stadsranden aan het duin terwijl er in de nieuwe duinen een natuurinclusieve badplaats wordt ontwikkeld. Door aangepaste bouwvormen en een goede dooradering ten behoeve van de natuur wordt er zodoende een verbinding tussen de duingebieden 'buitenom' gerealiseerd en vormen de stedelijke agglomeraties niet langer een barrière in de doorgaande ecologische structuur.

Binnenduinrandzone | Herkenbare bufferzone

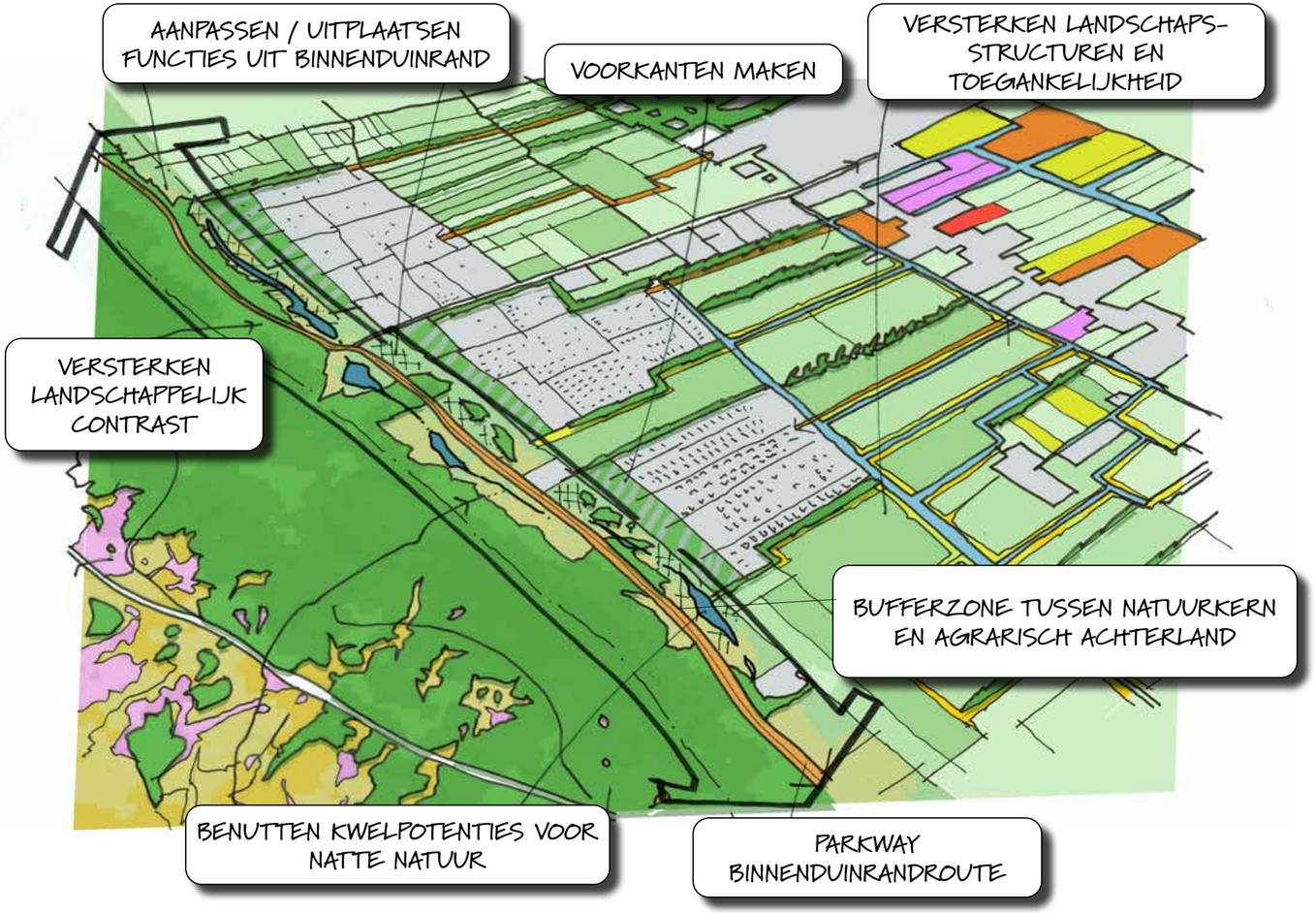

Relatie met urgente opgaven:

- Klimaatverandering
- Verstedelijking
- Biodiversiteit & stikstof
- Landbouwtransitie
- Recreatieve druk
- Groei toerisme
- Drinkwaterwinning

STRATEGISCH PROJECT
BINNENDUINRANDZONE

De binnenduinrandzone is een waardevolle landschappelijke en ecologische structuur op de schaal van het nationaal park. Inzet is behoud en verbeteren van de beleefbaarheid van het landschappelijk contrast tussen het beboste reliëfrijke duin en het vlakke, open land daarachter.
Het ontwikkelen van een Parkway met markante uitzicht- en verblijfsplekken langs de binnenduinrand draagt daar in belangrijke mate aan bij.
De ecologische potenties van de binnenduinrandzone hangen samen met de aanwezigheid van schoon kwelwater, waardoor bijzondere moeras-milieus kunnen worden ontwikkeld.
De binnenduinrand kan zich hiermee ontwikkelen tot een bufferzone tussen de waardevolle Natura2000 gebieden en het (agrarisch) achterland.
De ontwikkeling van een bufferzone vraagt om omvorming van landbouwgrond en plaatselijk om aanpassing danwel uitplaatsing van intensieve functies zoals verblijfsrecreatie of glastuinbouw. Met name deze laatste categorieën zijn naar verwachting pas op langere termijn realiseerbaar.

Nieuw Valkenburg | Nieuw stadslandschap

Relatie met urgente opgaven:

- Klimaatverandering
- Verstedelijking
- Biodiversiteit & stikstof
- Landbouwtransitie
- Recreatieve druk
- Groei toerisme
- Drinkwaterwinning

STRATEGISCH PROJECT
NIEUW VALKENBURG

Rondom de nieuwbouwlocatie op de voormalige vliegbasis Valkenburg komt een groot aantal ontwikkelingen en ambities samen.
Hier liggen grote kansen voor versterking van natuur en landschap, voor het recreatief aantrekkelijker maken van het gebied en het beter zichtbaar maken van het bijzondere erfgoed. Het gebied is aangemerkt als locatie voor de ontwikkeling van een nieuwe Park-Poort waarbij met name de binnenduinrand en het erfgoed van de Atlantikwall onderscheidende thema's zijn.
In het gebied liggen kansen voor natuurontwikkeling langs de binnenduinrand (bos en moeras) en een ecologische en recreatieve verbinding tussen duinen en landgoederen langs de rand van Nieuw Valkenburg.
Binnen het gebied wordt gezocht naar nieuwe locaties voor drinkwaterwinning, waarbij de koppeling met natuur wordt gezocht.
Het natuurgebied Lentevreugd kan als onderdeel van de gebiedsontwikkeling verder verbeterd worden, zowel qua natuurwaarden, qua recreatie (toegankelijkheid, beleefbaarheid) als historisch-landschappelijk (verwijzen naar historie van landgoed op deze plek).

Van Zee tot Zweth | Stads-tuinbouw

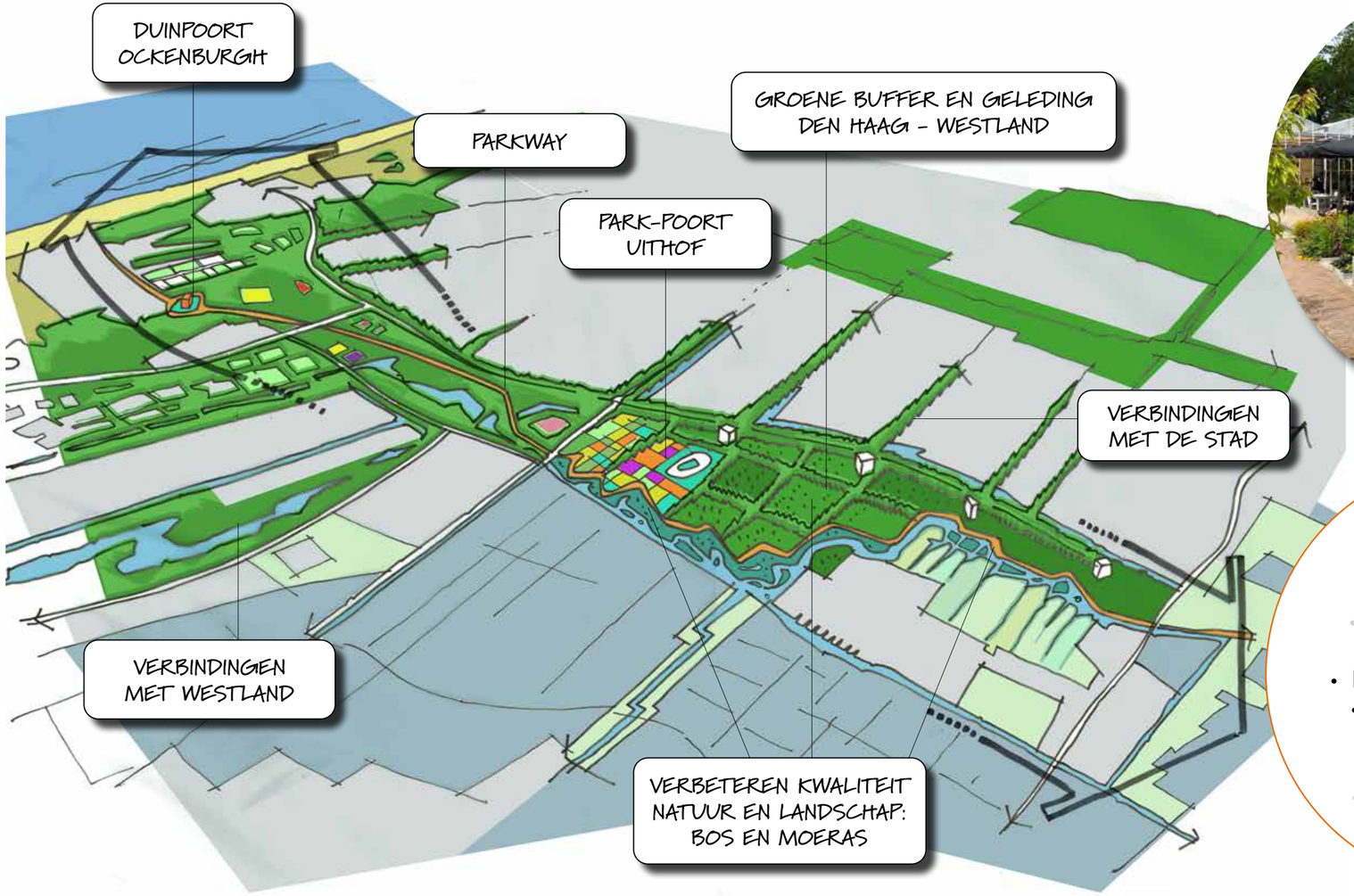

Relatie met urgente opgaven:

- Klimaatverandering
- Verstedelijking
- Biodiversiteit & stikstof
- Landbouwtransitie
- Recreatieve druk
- Groei toerisme
- Drinkwaterwinning

STRATEGISCH PROJECT
VAN ZEE TOT ZWETH

Op de overgang tussen Westland en Den Haag, wordt een robuuste ecologische en recreatieve structuur gerealiseerd. De bestaande groengebieden en recreatieve functies en structuren worden beter met elkaar verbonden en ontwikkeld tot een groen, aantrekkelijk en samenhangend stadslandschap. De ecologische verbindingsfunctie wordt versterkt door ontwikkeling van bos en moeraszones. Een parkway door het gebied verbindt zee en Zweth (een riviertje op de overgang naar Midden Delfland). Er worden groene verbindingen met stad en Westland gecreëerd. Binnen het gebied liggen kansen voor de ontwikkeling van een Park-Poort. Bij de Uithof is een OV-hub voorzien die hier goed mee gecombineerd kan worden. Op de grens tussen stad en glas leent deze poort zich voor een uitwerking van het thema Stads-tuinbouw. De van oorsprong nauwe band tussen de Westlandse tuinderijen en de stad als afnemer kan nieuw leven worden ingeblazen in de vorm van proeftuinen, markten, lokaal geteelde producten etc.
Landgoed Ockenburgh kan verder ontwikkeld worden tot een 'Duinpoort'; een uitvalsbasis voor bezoek aan de achterliggende duingebieden.

Parklandschap Duivenvoorde | De complete gradiënt

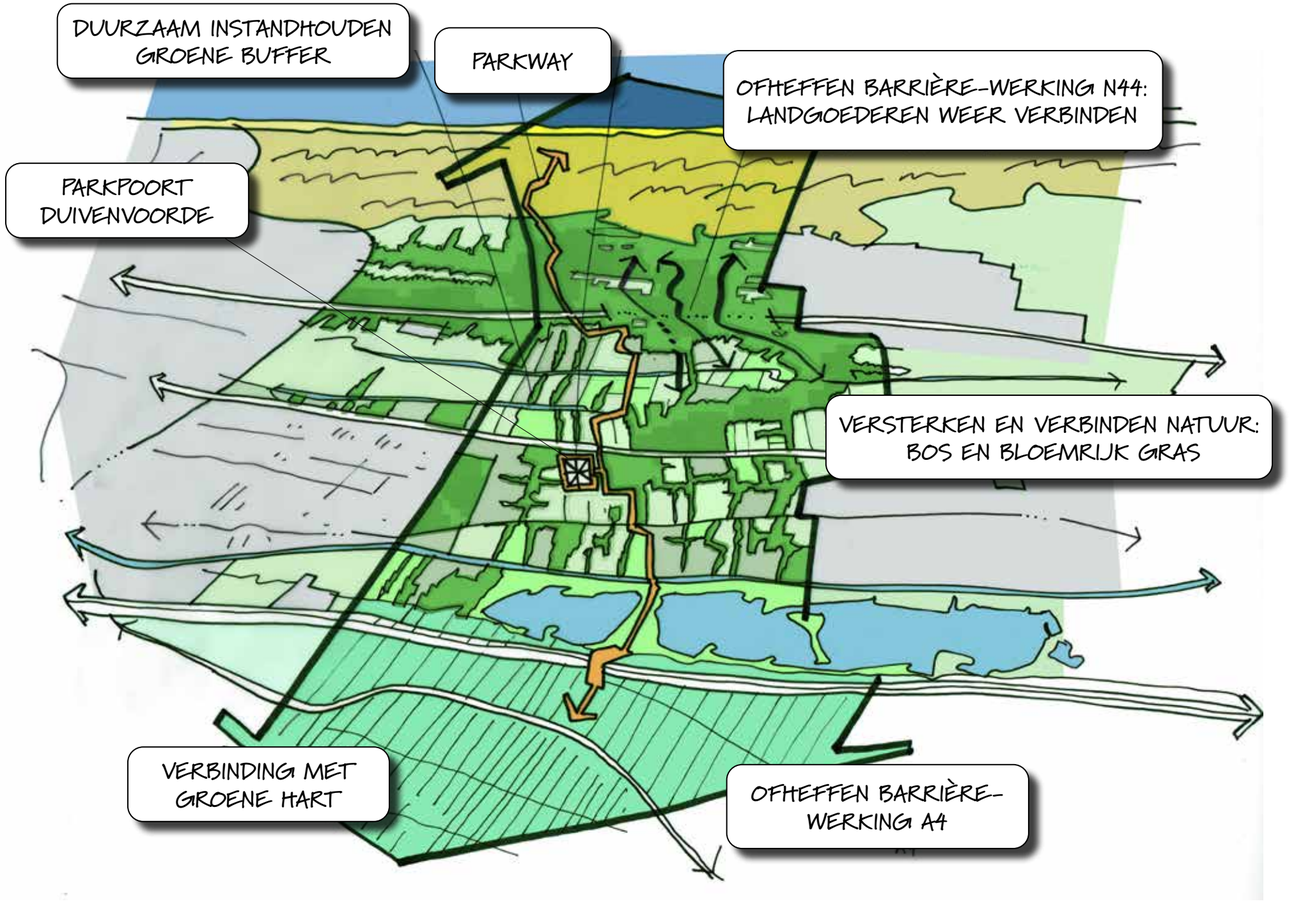

Relatie met urgente opgaven:

- Klimaatverandering
- Verstedelijking
- Biodiversiteit & stikstof
- Landbouwtransitie
- Recreatieve druk
- Groei toerisme
- Drinkwaterwinning

STRATEGISCH PROJECT
PARKLANDSCHAP DUIVENVOORDE

Het gebied rondom Wassenaar en Duivenvoorde vormt een bijzonder waardevolle groene ruimte tussen de stedelijke agglomeraties van Den Haag en Leiden. Behoud van het open en groene karakter van deze ruimte is van groot belang. In de doorsnede van dit gebied is nog de complete gradiënt beleefbaar van strand, duin, binnenduinrand, strandwallenlandschap met landgoederen richting het Groene Hart. Een te koesteren kwaliteit en met recht een locatie voor één van de Park-Poorten. Het versterken van deze gradiënt in ecologische en landschappelijke zin en het beter beleefbaar maken door het ontwikkelen van een Parkway zijn daarbij van belang. Specifiek aandacht wordt hier gevraagd voor het opheffen van de barrièrewerking van de grote infrastructuur die het gebied doorsnijdt. Daarbij gaat het om de snelweg A4 en de spoorlijn; om de verbinding tussen Hollandse Duinen en Groene Hart te waarborgen. En zeker ook om de N44 door Wassenaar, waar het verminderen van de barrièrewerking in belangrijke mate kan bijdragen aan vergroten van de leefbaarheid, het weer 'heel' maken van de landgoederenstructuur ter plekke en het realiseren van een robuust ecologische verbinding tussen duinen en landgoederen.

Oosterduin | Meer Oosterduin

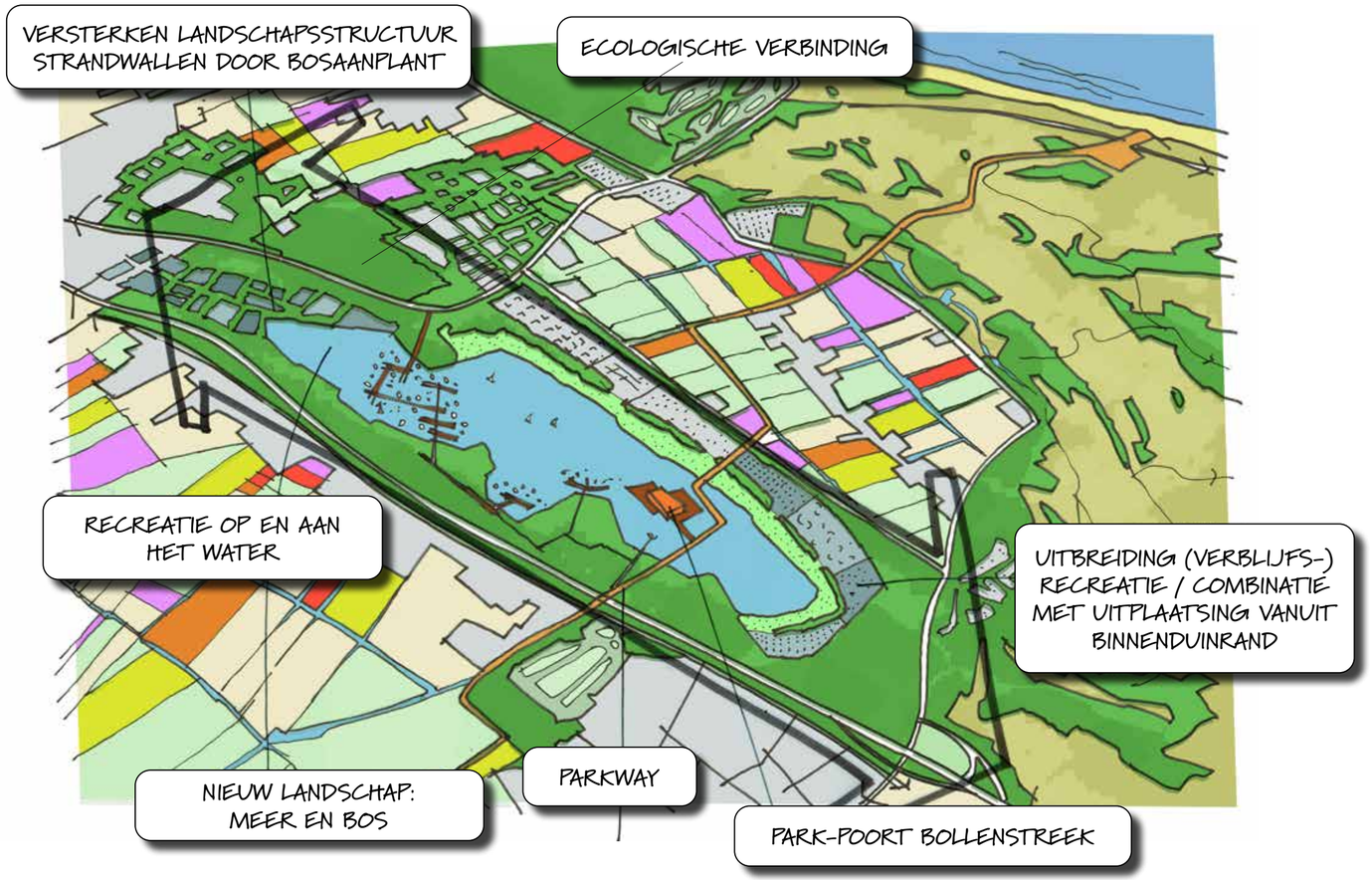

Relatie met urgente opgaven:

- Klimaatverandering
- Verstedelijking
- Biodiversiteit & stikstof
- Landbouwtransitie
- Recreatieve druk
- Groei toerisme
- Drinkwaterwinning

STRATEGISCH PROJECT
OOSTERDUIN

In de Duin- en Bollenstreek liggen er kansen voor de ontwikkeling van en Park-Poort in combinatie met een toeristisch-recreatieve gebiedsontwikkeling rond het Oosterduin. Dit betreft een voormalig duingebied, dat is afgezand en waarin vervolgens verder zandwinning heeft plaatsgevonden. Dit heeft geresulteerd in een plas met wat recreatieontwikkeling daaromheen. Er is voorzien in een uitbreiding van de zandwinplas. Deze ontwikkeling kan aangegrepen worden voor het creëren van een nieuw landschap met een combinatie van meer en bos. Hiermee kan de historisch-landschappelijke en ook ecologische structuur van de oude strandwal worden hersteld. Tegelijk ontstaat ruimte voor een nieuw recreatief programma rond en op het water.
Deels kan dit gebied wellicht gebruikt worden ter compensatie van uit te plaatsen recreatiebedrijven uit de binnenduinrand.
Oosterduin kan samen met de Keukenhof een toeristisch-recreatieve 'tandem' vormen door goede onderlinge verbindingen en arrangementen. Een dergelijk ensemble maakt opening van een hernieuwd station Lisse tussen beiden plekken op termijn wellicht kansrijk.

Casco Westland / *Groen-blauwe dooradering*

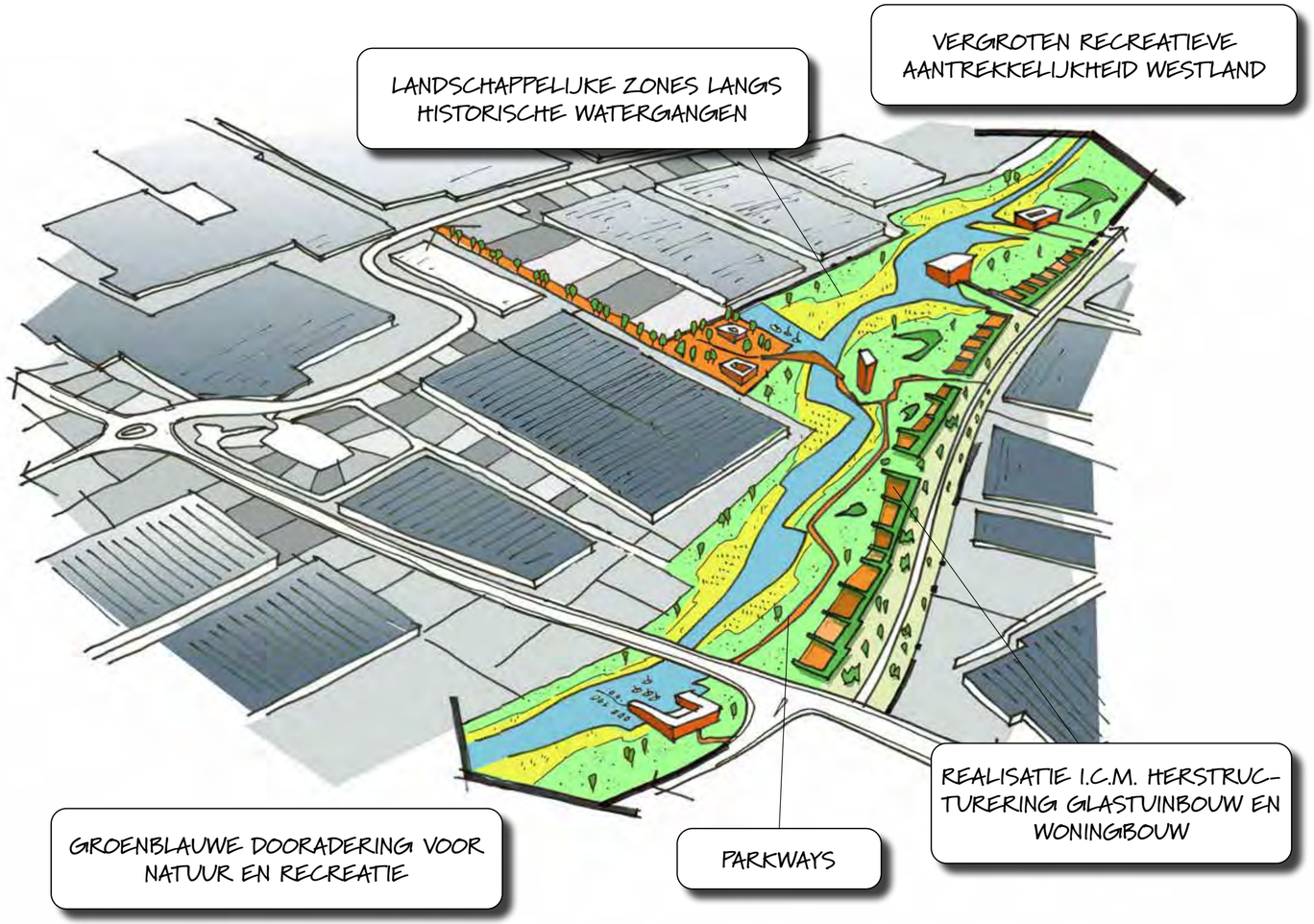

Relatie met urgente opgaven:

- Klimaatverandering
- Verstedelijking
- Biodiversiteit & stikstof
- Landbouwtransitie
- Recreatieve druk
- Groei toerisme
- Drinkwaterwinning

STRATEGISCH PROJECT
CASCO WESTLAND

Het Westland weet zich omringd door fraaie landschappen en waardevolle natuur, maar binnen het glastuinbouwgebied zelf ligt er nog een uitdaging om te komen tot versterking van natuur, landschap en recreatie. Goede aanknopingspunten hiervoor kunnen gevonden worden in historische watersstructuren zoals de Gantel en de Zweth. Een eerste aanzet hiertoe is al gerealiseerd langs de Poelzone. Uitbreiding van deze groenblauwe dooradering tot een compleet en robuust casco zorgt er voor dat ook het Westland wordt opgenomen in het ecologische en recreatieve netwerk van Hollandse Duinen en maakt ook de verbinding naar het achterland (Midden-Delfland) mogelijk.

Dit is geen eenvoudige opgave en vergt dan ook een lange termijn benadering. Er zal ruimte moeten worden gecreëerd door een herstructurering en intensivering elders van glastuinbouw. Mogelijk dat ook een woningbouwopgave hiermee verbonden kan worden waarmee middelen worden gegenereerd voor een dergelijke transformatie.

Landschapsstrategie
Nationaal Park Hollandse Duinen

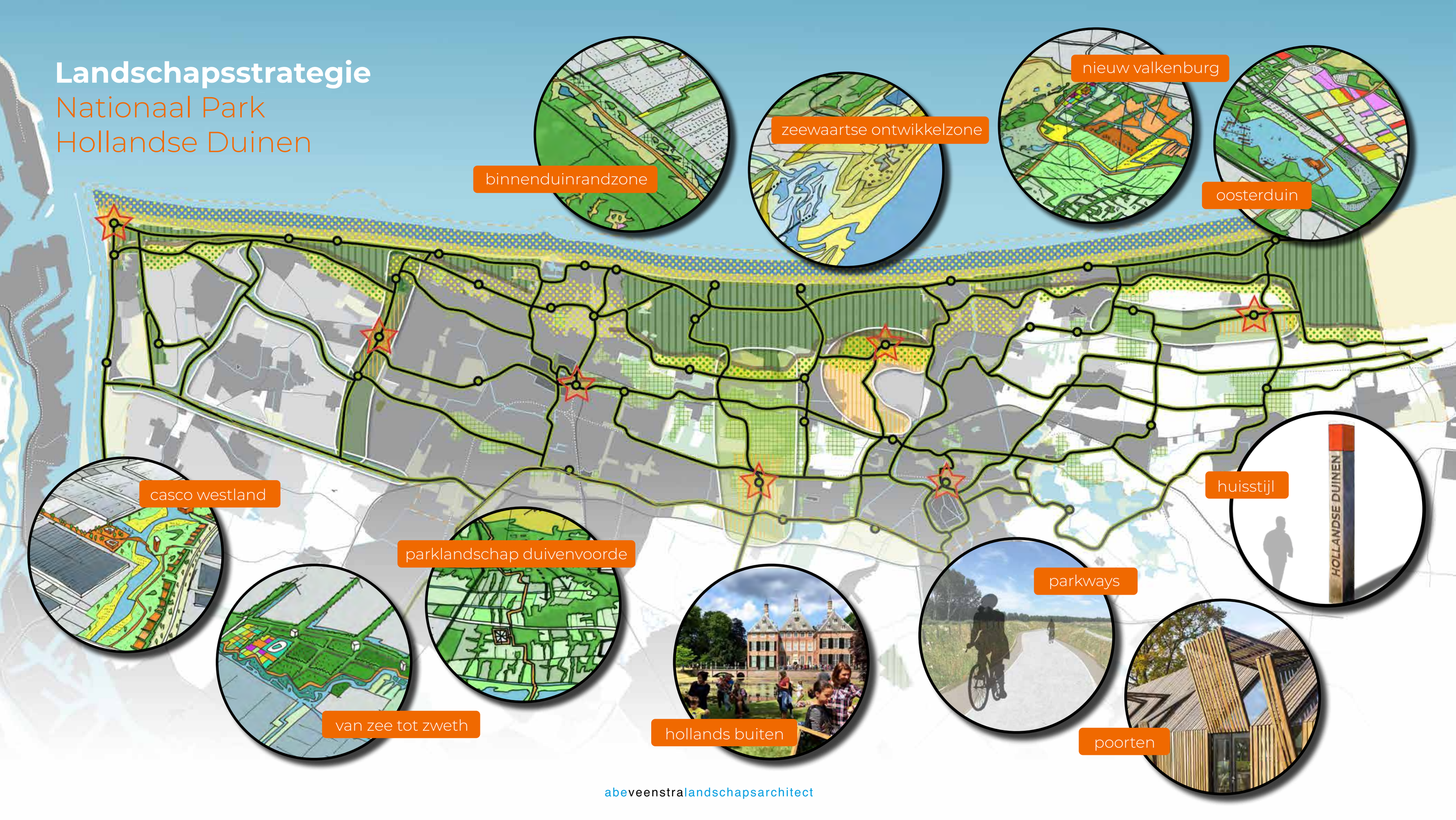

7

Vervolg

7 Vervolg

Van Landschapsstrategie naar Uitvoeringsprogramma

In deze Landschapsstrategie zijn vanuit de opgaven en kansen de koers en strategie voor de verdere ontwikkeling van Hollandse Duinen uitgewerkt. Het geeft daarmee richting aan toekomstige investeringen in het gebied en is een belangrijk document voor de formele toekenning van de status Nationaal Park.

De opgaven en kansen voor de ontwikkeling van het nationaal park komen samen in de strategische projecten die in deze Landschapsstrategie zijn benoemd. Zij geven invulling aan de koers en de strategie. Gezien de schaal en omvang van de strategische projecten is het duidelijk dat deze niet in één keer volledig gerealiseerd kunnen worden. De realisatie vraagt een slimme programmering waarbij via deelprojecten gefaseerd (korte, middellange en lange termijn) aan de strategische projecten wordt gewerkt. Deze programmering van de strategische projecten wordt met de verschillende gebiedspartners in allianties uitgewerkt in het Uitvoeringsprogramma Hollandse Duinen.
Dit Uitvoeringsprogramma wordt naar verwachting eind 2020 vastgesteld en het kent een dooplooptijd van vijf jaar (2021-2025), met een doorkijk naar 2030.

Voor elk van de strategische projecten beschrijft het Uitvoeringsprogramma:

- de doelen en gewenste resultaten per (deel)project
- de partijen die betrokken zijn (allianties), in welke rol en met welke verantwoordelijkheden
- de fasering met de daarin te onderscheiden mijlpalen
- de investeringen die met het project samenhangen en hoe die worden gedekt.

Om de ambities te realiseren is het belangrijk koers te houden en vooruitgang te blijven boeken. Daarom wordt de voortgang van het Uitvoeringsprogramma jaarlijks gemonitord en met de gebiedspartners besproken. Als projecten minder voorspoedig verlopen dan gepland, bekijken we in hoeverre aanvullende inspanningen noodzakelijk zijn. Ook is het bij onvoldoende perspectief op resultaat mogelijk dat projecten niet langer deel uitmaken van het Uitvoeringsprogramma. Omgekeerd is het ook mogelijk dat nieuwe kansen zich voordoen of nieuwe opgaven zich aandienen. Dat kan ertoe leiden dat ook nieuwe projecten aan het Uitvoeringsprogramma worden toegevoegd.

Colofon

COLOFON

Landschapsstrategie Nationaal Park Hollandse Duinen

opgesteld door:
Abe Veenstra landschapsarchitect

i.s.m.
Tim de Weerd landschapsarchitect
Judith Harrewijn, Communicatiebureau De Lynx

in opdracht van:
Nationaal Park Hollandse Duinen

begeleidingsteam:
Georgette Leltz - Dunea (programmadirecteur NPHD)
Arjan van de Lindeloof - Provincie Zuid-Holland
Sylvia Stadt - Provincie Zuid-Holland (projectleider landschapsstrategie namens NPHD)
Jori Wolf - Staatsbosbeheer, Nationale Parken Bureau
Marian Hage - NP Hollandse Duinen (marketing en communicatiecoödinator)

adviesteam:
Irene Mulder - Gemeente Den Haag
Carla Scheffer - Werkorganisatie Duivenvoorde
Hans Buisman - Hoogheemraadschap van Delfland
Timo van Tilburg - Hoogheemraadschap van Rijnland
Pim Neefjes - Rijkswaterstaat
Stephan Hermens - Rijksdienst voor ondernemend Nederland
Berthe Jongejan - Rijksdienst voor cultureel erfgoed
Jonathan Weegink - ANWB
Kees Vertegaa l- Vertegaal Ecologisch Advies en Onderzoek
Bas Roels - Wereld Natuur Fonds
Harm Veenenbos - Provincie Zuid-Holland (Provincaal Adviseur Ruimtelijke kwaliteit)

geraadpleegde experts:
Eva Remke - B-WARE
Marion Bilius - Staatsbosbeheer
Lennert Langerak - NP Hollandse Duinen
Stefan Poot - Zuidhollands Landschap
Mark Kras - Staatsbosbeheer
Harrie van der Hagen - Dunea
Esther Vogelaar - Gemeente Den Haag
Ron Brans - Provincie Zuid-Holland
Peter Spierenburg - Dunea
Angelique Vermeulen - NBTC, Nationale Parken Bureau
Sindy van Leeuwen - Gemeente Noordwijk
Jacko Roest - recreatie ondernemer
Godelieve Mars - Gemeente Noordwijk
Florianne Reisch - HLT-samen (gemeenten Hillegom, Lisse en Teylingen)
Paul Makken - ANWB
Pim Neefjes - RWS
Odette Bongers - Provincie Zuid-Holland
Jeroen Rietdijk - Hoogheemraadschap van Delfland
Ilhame Oejamaa - Hoogheemraadschap van Rijnland

abeveenstralandschapsarchitect

06-36455106
mail@abeveenstra.nl
postbus 181, 6850 ad huissen
www.abeveenstra.nl